

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	21
'AHO	Pulelulu, 5 'Okatopa 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakati

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongono Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Fakafofonga Fika 9 Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

M teni Tapueluelu
Penisimani 'Epenisa Fifita
Vili Manuopangai Hingano
Veivosa *Light of Life* Taka
S miu Kuita Vaipulu
'Akosita Havili Lavulavu

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 21/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Pulelulu 5 'Okatopa, 2016
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti 'A'ahi Vahenga Niuatoputapu.
Fika 05	:	Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Fika 4/2016: 'Atita'i Tau'atina 'a e 'Ofisi 'Atita Seniale ki he ta'u ngata ki he 30 'o Sune 2014 mo e 30 Sune 2015
Fika 06	:	Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Fika 5/2016: Tu'utu'uni ki hono ngaue'aki 'a e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea
Fika 07	:	KOMITI KAKATO:
		<u>7.1 Ngaahi Fakamatala Fakata'u:</u>
		7.1.1 Potungaue Ki Muli mo e Fefakatau'aki 2015
		7.1.2 Potungaue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 2014 & 2015
		7.1.3 Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga ki he ngaahi ta'u 2012/2013, 2013/2014 & 2014/2015
		7.1.4 Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga ki he ta'u ngata ki he 30 Sune 2015
		<u>7.2 Lipooti Komiti:</u>
		7.2.1 Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Lao Fika 5/2016: Ngaahi Fakatonutonu 'oku fokotu'u ke fakahoko ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki

	he Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea 7.2.2 Lipooti Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea Fika 5/2016: Fekau‘aki mo e Fokotu‘u Faka-Fale Alea Fika 28/2016 mo e Tohi Tangi Fika 6/2016 – ‘oku fekau‘aki mo e Lipooti ‘a e Kautaha kuo Lesisita ‘a e Kau Ngaue Faka-Faha‘i Ta‘u ‘a Tonga ‘i ‘Aositelelia
	7.3 <u>Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea:</u> 7.3.1 Vahenga Fili Vava‘u 15 7.3.2 Vahenga Fili Ha‘apai 13
	7.4 <u>Lipooti Folau:</u> 7.4.1 Lipooti Folau Fekau‘aki mo e Pule ‘a e Lao mo e Ngaahi Totonu ‘a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.
	7.5 <u>Fokotu‘u Faka-Fale Alea Fika 1 – 27/2016</u> Fika 1/2016: Ke faka‘ataa mai ‘a e ngaahi me‘angaue ngaahi Hala Pule‘anga ‘a e Pule‘anga ki he Kosilio Fakavahenga Vava‘u 16 ke faka‘aonga‘i ki hono teke, tanu mo valita ‘o e ngaahi Hala Pule‘anga kae tomu‘a fakalelei‘i ‘a e me‘angaue ‘e he Pule‘anga pea toki tuku mai. Fika 2/2016: Ke vahe‘i ha pa‘anga makehe ‘e 8 miliona mei he patiseti 2016/2017 ke no mei ai ‘a e kau ngoue vanilla mo e kau ngoue to kava Tonga ‘i he Vahefonua ‘Eua mo e Vahefonua Vava‘u pe. Fika 3/2016: Ke vahe‘i ha sea makehe ‘e 2 ‘i Fale Alea ma‘ae Hou‘eiki Fafine. Fika 4/2016: Ke monomono ‘a e founa ngaue ki he 13 miliona na‘e faka‘at ‘e he Pule‘anga ke no mei ai ‘a e kau ngoue mo e ngaahi sekitoa fakatupu koloa. Fika 5/2016: Ke fakalahi ‘a e patiseti ‘o e 2016/2017 ke feau ‘a e fiema‘u vivili ‘a e Vahenga 16 ki he vai. Fika 6/2016: Ke tokoni mai ‘a e Pule‘anga ke fokotu‘u ha founa no fo‘ou ke solova‘aki ‘a e palopalema ‘o e totongi tupu ma‘olunga ‘a e kautaha SPBD. Fika 7/2016: Kole ha tokoni \$117,400 ke kumi‘aki ‘a e misini kosi teke, tulekit kosi mo e ngaahi misini kini ke ngaue‘aki ‘e he

	ngaahi kolo 'e 12 'i Vava'u 16. Fika 8/2016: Ke fakapa'anga 'e he Pule'anga pe te nau kole ha \$85,000 ke Kumi'aki ha loli toni 'e 3 hiko veve mo ha kapa veve 'e 650 ke ngaue'aki 'e he ngaahi kolo 'e 12 'i Vava'u 16. Fika 9/2016: Ke vahe'i ha 'inasi pau 'o Vava'u 16 'i he ngaahi sikolasipi ako 'a e Pule'anga. Fika 10/2016: Ke fakalelei'i 'a e Lao Tapaka mo e ngaahi holo fakasiasi 'oku a'utaki ki ai 'a e ngaahi fakataputapai 'a e Lao. Fika 11/2016: Ke fokotu'u 'a e ngaahi maama hala 'i Vava'u 16. Fika 12/2016: Ke hiki hake 'a e vahenga 'o e kau toulekeleka mei he \$65 ki he \$100 pea holoki hifo 'a e ta'u motu'a mei he 70 ki he 65. Fika 13/2016: Fakakau atu ha ngaahi fe'auhi sipoti ki he Vahefonua 'Otu Motu he sipoti 2019. Fika 14/2016: Fa'u ha lao makehe ki he fanau 'i lalo he ta'u 16. Fika 15/2016: Ke fakakau 'a e ako ngaue (work experience) 'i he silapa ako 'a e Form 5 mo e Form 6. Fika 16/2016: Ke fakaloloto 'a e afu Si'i 'i Vava'u. Fika 17/2016: Ke faka'ata fakalao ke hu mai 'a e ngaahi mahafu ki he ngaahi me'afana. Fika 18/2016: Ke fa'u ha lao ki hono langa 'o e ngaahi Fale Afaa (standard building). Fika 19/2016: Ke 'i ai ha femahino'aki 'a e Pule'anga Tonga mo Tu'apule'anga ke faka'ata 'a e kakai Tonga ke nau hu ta'evisa ki Nu'usila, 'Aositelelia mo 'Amelika. Fika 20/2016: Ke fa'u ha lao ki hono mapule'i mo tokangaekina 'a e kau penipeni he ve'ehala. Fika 21/2016: Fa'u ha lao fakatonutonu ki he founga mo e taimi 'oku 'at ai ki he ngaahi saliate mamafa he hala pule'anga. Fika 22/2016: Ke fai ha vakai ki he Lao 'a e Poate Vai 'a Tonga.

		Fika 23/2016: Ke Liliu e anga hono fili ha Memipa Poate ki he ngaahi Poate ‘a e Pule‘anga. Fika 24/2016: Ke fokotu‘u ha tau‘anga pasi ‘i Neiafu ke tali ai e fanau mo e kakai. Fika 25/2016: Ke langa ha fale talitali‘anga kakai ‘i he lalo ‘ovava Maketi ‘Utukalongalu. Fika 26/2016: Fa‘u ha lao ke fakapalanisi ‘a e founa ‘oku fakalele ai ‘a e ngaahi kautaha vakapuna fakalotofonua. Fika 27/2016: Ke langa ha uafu tau‘anga vakameili ‘i mui Talau, Neiafu.
		7.6 <u>NGAAHI NGAUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA:</u> Fakamatala Fokotu‘utu‘u Ngaue Fakapa‘anga – Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga – Fepueli 2016
Fika 08	:	Ngaahi Me‘a Makehe:
Fika 09	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	10
Lotu	10
Ui ‘a e Fale.....	10
Poaki	10
Me’a ‘a e Sea	10
Palopalema ma’u’anga vai Fotua kuo a’u m hina ‘e 4.....	11
Tali Pule’anga tukuange ke nau vakai ki he palopalema ma’u’anga vai Fotua.....	12
Palopalema fefolau’aki vakapuna ki Niuafou’ou	12
Kei fai ng ue Pule’anga ki ha me’a ala tokoni’i ai kautaha vakapuna	13
Ma’u popula hola palangi mei ‘Amelika ‘i Pagopago	13
Fakam l ‘ia hono talitali lelei tohi l unga mei he kau mamahi’i ako	14
Fatongia p ‘o e Fale Alea ke talitali lelei kakai e fonua.....	15
Fiefia Pal mia a’utaki ange tohi l unga kau mamahi’i ako	16
Ke ng ue Pule’anga ki he ngaue’aki Tonga ni kau faihia fakavaha’apule’anga	16
Tokanga ki he ‘ikai malava nai ki he Potung ue Polisi ke fakahoko lelei honau fatongia.....	16
Taukave Pal mia fai p Pule’anga ‘enau ng ue	17
Fakamahino ko e Kapineti ke fokotu’utu’u lelei ‘enau ng ue	17
Me’a ‘a e Sea	18
Talamon ki he ‘Aho Kau Faiako.....	18
Mahu’inga’ia he feng ue’aki fakavaha’apule’anga Tonga mo muli iku ma’u ai popula hola .	19
Tokanga ki he ngali mafatukituki ke ‘i he Pal mia Minisita ki Muli	20
Tokanga ki he v sone Potung ue ki Muli	21
Tokanga ki he tu’utu’uni UN ‘oua kaunoa ha fonua ki he me’a fakalotofonua ha fonua.....	21
Tokanga ke tauhi Tonga hono v mo e ngaahi pule’anga muli	21
Taukave Pule’anga ‘oku tukufakaholo ‘i he Pal mia e Minisita ki Muli	23
Taukave ko e Konisit tone ko e fa’unga ia e tu’utu’uni e fonua.....	26
Tokanga ke fakakaungame’a ‘a Tonga ki he taha kotoa pé.....	27
Taukave Pule’anga kei mafana pe va Tonga mo ‘Initonísia.....	30
Tui ‘ikai fakapotopoto ‘oatu polis ng ue ‘a Tonga fehanga hangai mo e UN.....	31
Taukave ke fai ha ng ue kapau fakaehaua <i>West Papua</i>	31
Taukave ‘ikai fiefia Ínton sia ‘i he me’a Pal mia fekau’aki mo <i>West Papua</i>	32

Monuka kupu 39 & 40 Konisitutone he me'a Pal mia.....	32
Taukave fatongia ngaahi fonua m mipa <i>UN</i> ke talanga'i ha ngaahi me'a hoko 'i m mani	34
Fakama'ala'ala ki he founa ngaue lava kae tukuange atu \$ tokoni v henga fili	35
Fakamatala Fakata'u ki he Potung ue ki Muli & Fefakatau'aki 2015	35
Tokanga ki he ngaahi visa na'e foaki he 2015.....	36
Hoko atu alea'i 'isiu fekau'aki mo <i>West Papua</i>	37
Mahu'inga e founa ng ue pe <i>protocol</i>	37
Fakamahino Pal mia keisi kehekehe 'e ua 'a <i>West Papua</i>	38
Taukave'i Pal mia hono p 'usi'i totonu kakai <i>West Papua</i>	39
Fakama'ala'ala Pal mia he kehekehe totonu 'a e kakai mo e totonu ke tau'at ina	40
Tokanga 'oku maumau kupu 75 Konisit tone ha me'a ke fakatupunga ha v Tonga mo muli 41	
Kole ke tauhi pe melino 'o e Fale	45
Taukave Pal mia 'ikai ha'ane feinga fakafepaki ki he Tu'i	45
Taukave ko e Konisit tone ko e lao pule ia 'a e fonua	47
Taukave h 'ikai tokanga e Fale ki he maumau v fakatipilometika mo Nu'usila he faito'o konatapu	47
Taukave mahu'inga e <i>protocol</i> ke tokangaekina kau Tonga 'i Nu'usila	48
Tokanga ke fen pasi polisi ng ue Potungaue ki Muli & polis e Pule'anga	48
Taukave Pal mia 'ikai ke ne maumau'i v mo 'Initonisia	49
Tokanga na'a mole 'a Tonga ki muli	51
Fehikitaki fakakaung ue 'oku 'ikai fenapasi mo e Lao Kau Ng ue Fakapule'anga	53
Tokanga ki he tali Kapineti ke h ta'evisa mai ki Tonga ni ngaahi fonua m mipa he <i>EU</i>	55
Fakamahino Pule'anga 'ikai fai ha hu ta'evisa mai ki Tonga ni.....	56
Fakama'ala'ala e Pule'anga he me'a ko e <i>visa waiver</i> koe'uhi ko e hala faka-Tonga	56
Tokanga ki he \$ faka'ai'ai 'a Siaina ki he takimamata.....	58
Fehu'ia visa aleapau Tonga mo 'Isileli	58
Taukave'i lelei 'a e visa tu'uta he vaha'a Tonga mo Siaina	59
Tokanga ke tokoni mai ngaahi fonua muli ki ha visa waiver ma'a Tonga	59
Tali Pule'anga ki ha felotoi mo ha fonua ki he 'ai visa	60
Tokanga ki he ivi fakapa'anga Pule'anga ke fakafoki kau nofo 'ova 'i Tonga ni	60
Fakama'a'ala Pule'anga taumu'a visa tu'uta ki he takimamata & kau 'inivesitoa.....	61
Aleapau visa e Pule'anga to e fakataumu'a mo ia ki he kau 'inivesitoa.....	62
P loti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungaue ki Muli & Fefakatau'aki 2015	63

Potung ue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 2014/2015	63
Fehu'ia taimi tau mai vaka tata 'one'one & taimi mahino ai 'a e fekumi makakoloa	65
Tali Pule'anga ki he vaka tata 'one'one mo e ma'u'anga pa'anga lahi e potung ue.....	65
Toki kamata vili ki he makakoloa he ta'u ni & ta'u kaha'u	66
Tokanga ki he tuai fakahoko vili makakoloa koe masiva e fonua	67
Tuai e ng ue ki he vili makakoloa ko e hoha'a ki he 'ataakai 'i lalofonua	67
P loti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u 2014 Potung ue Fonua & Koloa Fakaenatula	68
Fakamatala fakata'u Potung ue Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'angá ta'u 2012-2015.....	68
P loti'i tali Fakamatala fakata'u Potung ue Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'angá ta'u 2012-2015	68
P loti'i tali Potung ue Ngaahi Kautaha Pangik Pule Fakafonua Tonga ngata ki he Sune 30, 2015.....	69
Kelesi	69
Fakam opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga.....	70

Fale Alea 'o Tonga

Aho: Pulelulu, 5 'o 'Okatopa, 2016.

Taimi: 1000-1010 pongipongi

Satini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, (Lord Tu'ivakan).

Eiki Sea: K taki Kalake 'o fai mai e lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Na'e hiva kotoa 'e he Hou'eiki Memipa 'a e lotu 'a e 'Eiki).

Eiki Sea: M l , k taki 'o fai mai 'etau tali ui.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu mo e 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afió, kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke u fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ni, ko e 'aho Pulelulu, 5 'o 'Okatopa, 2016.

<004>

Taimi: 1010-1020

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki Minisit e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga N pele 'a 'Ene 'Afió, kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, kae 'at ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ni. 'Aho Pulelulu 'aho 5 'o 'Okatopa 2016.

'Eiki Sea, kole ke u toe fakaongo atu mu'a.

Eiki Sea: M l .

Kalake T pile: 'Eiki Minisit Ki He Ngaahi Ng ue Lalahí & Takimamatá, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano. 'Eiki Sea ko e ngata'anga tali ui e Falé ki he pongipongi ni.

Poaki

'Oku kei hoko atu e poaki folau 'a e Minisit Pa'anga & Palani Fakafonuá, pea peh ki he 'Eiki Minisit Laó pea mo 'Eiki N pele Vaea. Toenga e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai tali honau uí, 'oku ai e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

Me'a 'a e Sea

Eiki Sea: M l . Tapu mo e 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afió, Kingi Tupou VI kae 'uma' e Ta'ahine Kuiní mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Pal miá kae 'uma' e Tokoni Pal miá mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu

foki ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e fonuá kae 'uma' e Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki m l 'aupito ho'omou laum lie lelei ki he pongipongi ni 'uhí ke kei hoko atu 'a e ng ue 'a e Falé. Ko 'etau 'asenitá p ena 'ikai ha me'a lahi ka ko e kole p 'a e Fakafofonga Ha'apai Fika 13, koe'uhí ko e ki'i palopalema p he vahefonuá. Me'a mai Fakafofonga.

Palopalema ma'u'anga vai Fotua kuo a'u m hina 'e 4

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. Sea, fakam l atu he kei fakalaum lie lelei 'a e Feitu'u na, 'uli fohe he ngaahi fatongia faingata'a he ngaahi m hina ko ení. Fakatapu atu ki he kau Hou'eiki pea peh foki ki he Pal miá pea mo e Kapinetí, kau Fakafofongá. Sea 'oku ou fakam l atu koe'uhí ko e faingam lie kuo ke vavae mai ma'ae motu'a ni. 'Oku makatu'unga e fakahoha'á 'Eiki Sea, mei he ki'i palopalema 'oku hoko 'i he taha 'o e fanga ki'i kolo hoku v hengá, 'a ia ko e ki'i kolo ko Fotua. Ko e m hina eni 'e 4 mo e tu'u 'enau vaí, pea 'oku nau lolotonga ng ue atu 'aki eni 'a e ki'i vai ko eni ko mei he 'uhá pea na'e fai mai e fakahoha'á mei he ngaahi 'aho he uike ni, pea na'e fai e lele ai 'o fakahoha'a ki he 'Eiki Tokoni Pal miá pea ne to e kini mai mo e hala 'o fai ai e kole ki he 'Eiki Minisit . Fakam l ki he 'Eiki Minisit Polisí kae 'uma' e Pule T mate Afí ko e fakangofua mai 'enau lolí, ke fetuku atu e me'i vai mei Pangai he ngaahi sima vai 'o e Siasi Tonga Hou'eikí, kae 'uma' e LDS, ka 'oku ai e fetalanoa'aki mo e pulé he pongipongi ni 'Eiki Sea 'oku ai e palopalema, nounou e housí pea 'oku ne me'a mai 'e fakafolau ki Ha'apai. 'Eiki Sea ko e ngaahi tokoni ko ení ko e *first aid* p . Ka 'oku tui e motu'a ni, 'oku ongo 'a e ki'i la'ala' ko ení, ko e ki'i kolo ko ení 'oku nau 'utu vai mei he ki'i kolo ko Fangale'ounga 'oku mo'ui 'enau misini vaí. Pea kuo 'alu eni ia 'oku 'ilo he ki'i koló ia 'oku nau 'eke totongi. Pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e fakatangí he na'e lave'i he motu'a ni na'e 'i ai e misini liliu ka 'oku 'ikai ke u lave'i, na'e hoko e liliu ko ení 'oku ou ki'i fokoutua Sea, pea na'e fai e folau fakafalemahaki 'o 'ikai ke u lave'i p ko e m siní 'a hai. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fakatangí ki he Hou'eiki kau Minisit , ai ha taha 'oku ne mea'i, ko e m sini ke ne liliu e vaí, na'a 'oku faingam lie ke fakafolau, he ko 'ene tu'u ko ení, ko e kamata atu eni 'o e la'ala' , pea ko hono palopalema p 'Eiki Sea, ko e si'isi'i 'a e 'ai'angavai ke fakatali ai 'a e ngaahi 'uha t fea ko eni na'e fai ai e t feá. Pea kuo u tui ko e m sini vaí, ta'e'aonga, pea 'oku fai e feinga ki he ngaahi 'api Siasí, he 'oku peh p he Pule T mate Afí, Veilofia, 'e tu'u *stand by* p Potung ué, ko 'ene 'at p 'oku tali ha me'i vai ke leleaki'i ki Foa 'e leleaki'i. Ka ko e 'uhinga ia e fakatangí 'Eiki Sea, ke mou tokoni mai pea mo e Hou'eiki e Fale ni na'a 'oku 'i ai ha ki'i ..., lea ko 'a e kau folau tahí, pili taualá, ke piki atu ai he ko e faingata'a, he 'oku laka ange he lave'i he motu'a ni ke si'isi'i 'a e me'atokoní 'i hano fe'amokaki 'o e me'i vaí 'e vave ia 'a e iku ki he maté. Ko e 'uhinga ia 'a e fakatangí mo e kolé, na'a 'oku 'i ai ha ki'i m sini *stand by* heni ke fakafoki ki Ha'apai ke liliu ai e vaí ke lava ai 'o fakahoko 'a e ngaahi me'a ko ení pea ko e kole p eni ia ki he 'Eiki Tokoni Pal mia, na'a 'oku 'i ai ha ki'i fo'i pamu sola 'e toe, he 'oku maumau e fo'i pamu sola ko eni ki he vaí, ke *first aid* 'aki ke ne ki'i fataki 'aki. He ko e m siní ia 'oku lau mano, ka ko e ki'i fo'i pamú, 'oku lave'i p he motu'a ni 'oku ai e ki'i fo'i pamu *spare* 'i he Feitu'u na 'i ho'o potung ué, na'a lava ke si'i fakafolau, ko e anga'ofá 'oku folau ia 'a efiáfi. Ko e anga p fakatangí mo e tauf holo 'Eiki Sea, p ko e f ha feitu'u 'e fai ai ha mo'ui he 'oku ongo ki he motu'a ni 'a e fakatamaki kuo hokó, kae tautautefito ki he vaí. 'Eiki Sea, kuo u tui p kuo mahino 'a e fakahoko fatongia kuo fakahoko atu he motu'a ni, pea 'oku ou fakam l lahi atu ki he ngaahi kupu fekau'akí tautautefito ki he Minisit Polisí, kae 'uma' e *advise* na'e 'omai mei he Tokoni Pal miá, ke fai e lele holo 'a e motu'a ni pea 'oku ou 'ilo 'Eiki Sea, ko e fetokoni'aki ko ení 'e 'osi p ia ha taimi ka 'e to e fusimo'omo mo Pangai ia 'i he ngaahi me'a ko ení ka 'oku ou tui ko e anga ia e fakatangí ke 'ofa mu'a e Fale 'Eiki ni 'o tokoni mai na'a 'oku ai ha ngaahi feitu'u p ko

ha m sini tisolohā feitu'u ke 'oange kae toki t t atu ha 'at mai 'emau pa'anga *constituency fund*. M l ko e kolé p ia pea 'oku ou 'ofa atu kiate kimoutolu. M l 'aupito Sea e ma'u faingam lie.

'Eiki Sea: M l . Tokoni Pal mia 'oku ai ha'amou m sini 'oku tuku atu 'i ha tafa'aki ke tokoni ki he kole ko ení.

Tali Pule'anga tukuange ke nau vakai ki he palopalema ma'u'anga vai Fotua

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki M mipa e Falé. Tuku mai p mu'a Sea ke ma talanoa mo e M mipá, mahino 'aupito p faingata'a ko eni 'oku lolotonga hoko 'i Ha'apaí, he 'oku ou tui p 'e ala ma'u p ha ki'i me'a ai ke tokoni'i 'aki 'enau makatu'unga ko eni nounou ai e vaí Sea kae toki l pooti mai, m l .

'Eiki Sea: M l , tui p

<003>

Taimi 1020-1030

Veivosa Taka: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na, fakam l atu 'i he tali vave 'a e lotú. Pea 'oku fanongo mai p 'a e kaingá, ko e Anga'ofa eni 'e fakafolau atu ai 'a e m sini p ko e pamu sola ke fakahoko 'etau ng ué. M l 'aupito Tokoni Pal mia.

'Eiki Sea: Fakafofonga Niua.

Palopalema fefolau'aki vakapuna ki Niuafo'ou

Fe'ao Vakati: Tapu p mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu mo e motu'a ni Sea. Ko e ki'i fakahoha'a nounou p Sea, ko e tu'unga p ko e fefolau'aki vakapuna 'i he si'i kainga Niuafo'ou Sea, pea na'e fai p 'a e fetu'utaki ki he 'ofisi. Na'e 'i 'ai e ki'i kau folau ia ki he ki'i me'a faka'eiki ki 'Amelika ke nau lele mai pea mei motu, ka na'e 'ai ke nau lele mai 'i he 'aho 28 pea toloi 'a e vakapuná, kaniseli 'a e vakapuna pea peh ki he 'aho ni, ko 'eku lave'i 'a'aku ko , ko e vakapuna ia ki Niuatoputapu he 'aho ni, ko e toloi ki he 'aho 28 Sea. Ka ko e fakahoha'a p 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea, pea me'a p 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki 'a e tu'unga ko 'a e pal palema 'a 'emau fefolau'aki 'i he ongo motú, kae tautautefito ki Niuafo'ou 'Eiki Sea. Ko u faka'amu p na'a 'i ai ha faingamalie vave p 'i he uike ni, p uike kaha'u. Ko e ngaahi fiema'u vivili ia Sea, 'a e ngaahi f mili lahi ka 'oku fa'a pal palema 'i he fa'a folau vakapuna 'Eiki Sea, pea ko u tui p kapau 'e 'i ai ha faingamalie ke lele atu ke fai ha p talanoa mo e tokotaha 'oku ha'ana 'a e kautaha ni. Ko e faka'amu p Sea, kapau ko e 'aho p ko 'oku fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e taimi 'o e vakapuna na'a lava p ke a'utaki mai si'i k inga 'i he 'aho ko ia, tukukehe kapau 'oku 'alot maki. Fakam l atu Sea, ki he ma'u taimi. M l 'aupito.

'Eiki Sea: M l . Mahalo ko e me'a ko ia ke tuku p ki he Pule'anga ke nau toki vakai. Ko u tui ko e pal palema lahi 'aupito eni tafataha p ki Tonga mama'o, koe'uhi he 'oku si'isi'i p 'a e folau tahi, kae 'uma' 'a e vakapuna. Ka 'oku tau faka'amu p Fakafofonga 'e lava ke ...tukukehe kapau 'oku 'i ai ha tokoni 'a e 'Eiki N pele Niua, na'a 'oku ne ma'u ha...Me'a mai 'a e 'Eiki N pele Niua.

Lord Fusitu’a: M I Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea fakatapu ki ho Fale ‘eiki. Ko u fakam I ki he me’a ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o e ongo Niua. ‘Oku ‘i ai ‘a e hoha’ahi fekau’aki mo e ongo Niua I ua, tautautefito ki Niuafo’ou. Na’e ‘i ai ‘a e kole mai ki he motu’a ni, ‘a e ni’ihi ko eni ‘o e kautaha vakapuna ‘o fakatangi mai ke poupoua ange ‘enau fokotu’u ki he Kapineti, ke ‘ai mai ‘a e tokoni fakapule’anga p ko e *subsidy* ko ‘oku ‘oange ki he ‘u kautaha vaká, ke peh mo e *airline*. ‘A ia kapau ‘e ‘ai ha fakama’ala’ala mei he Pule’angá ki he kole ko na’e fakahoko ko ia, mo e tu’unga ‘o e tokoni fakapa’anga, p ko e *subsidy* ko ki he kautaha vakapuna, na’a solova ai ‘a e me’a ko ‘oku fakahoha’ahi ki ai ‘a e Fakafofonga Kakai Niua. M I Sea.

‘Eiki Sea: M I , Tokoni Pal mia!

Kei fai ng ue Pule’anga ki ha me’a ala tokoni’i ai kautaha vakapuna

‘Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu mo e Falé. ‘Io, ko eni ‘oku lolotonga fai ‘a e feng ue ‘aki ke sio p ko e h , ha fa’ahinga aleapau ki he *subsidy*, he na’e pal palema tatau p mo e Potung ue ‘a e motu’a ni Sea. Na’e fiema’u ke atu ‘a e matu’a Siapani ke sio ki he *project* pea mo e ongo Niua, fekau’aki eni pea mo e Fetu’utaki Fakafokif p ko e *Emergency Call*. Pea na’e ‘ikai lava mo e vaka ko eni, neongo na’e ‘osi ‘ai ‘a e ‘ tikite, ka na’e fakahoko mai mahalo na’a ko e ‘uhinga ia ko e aleapau ko eni ke to e fai ha tokoni ange, pea ko e Minisit Pa’anga p ‘oku lolotonga talanoa mo e kautaha vaká ko e ha e founga ‘e ala tokoni’i ai ke lava ai ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko eni ki he ongo Niua Sea. M I .

‘Eiki Sea: M I . ‘Eiki Minisit Polisi. Me’a mai.

Ma’u popula hola palangi mei ‘Amelika ‘i Pagopago

‘Eiki Minisit Polisi: Fakatapu atu ki he Feitu’u na Sea. M I ho’o laum lie ki he pongipongi ni. Peh ‘eku fakatapu ki he ‘Eiki Pal mia, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Kapineti. Fakatapu foki ki he Hou’eiki N pele ‘o e fonua, pea peh ki he kau Fakafofonga ‘o e kakaí, kae ‘at ki he motu’a ni ke fai atu ha ki’i *update* atu ‘a e Feitu’u na ki he me’a fel ve’i ko ia mo e popula hola ko eni na’e toki hola atu ‘o a’u ki Ha’amoá. ‘I he te’eki ke u kamata ki ai, ke u hoko ki ai ka ko u fakam I ki he Fakafofonga Ha’apai ‘i he’ene l pooti lelei mai ki he ki’i ng ue ‘oku fai ‘e he Potung ue. Kou ongo’i p foki Sea, ko e ‘aho eni ‘e ua mahalo ‘oku fai ‘eku ki’i ...ngaahi ongoongo fel ve’i pea mo e Potung ue ‘a e motu’a ni, ‘oku ‘ikai ke fu’u loko lelei, kae tautautefito ki he me’a ko eni. Ka ‘oku fakam I atu ki he Fakafofonga Ha’apai ki he ki’i ‘umosi ko ia ‘oku fai atu ‘e he Potung ue ki he me’i vai ‘a Ha’apai.

Ko e tu’unga eni ‘i he a’u mai ki ‘Okatopa ‘aho 4 ‘a e me’a fel ve’i pea mo e popula hola ko ia ko *Dean J. Fletcher*. Ko e tokotaha ko eni ‘i he ‘aho 4 ‘o ‘Okatopa, na’e puke ia ‘e he kau ma’u mafai ‘o *Pagopago* ‘i Ha’amoá ‘Amelika. Na’e tau atu ki ai ‘a e vaka ko ia ‘o e tokotaha ni, ko ‘ene ‘uhinga ke lava ‘o to e ‘utu ‘a hono vaká. Pea na’e puke ‘a e tokotaha ko eni ‘e he kau ma’u mafai ko ia ‘o *Pagopago* ‘Amelika Ha’amoá. Ko ‘ene hanga ‘o maumau’i ‘a e lao ki he vaha’á fonua, ‘o tau ange ki Ha’amoá na’e ‘ikai ke ma’u ha ngofua. Pea ‘i he ng ue v ofi ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ‘o Tonga ni pea mo e ‘Ofisi ko ia ‘Ateni Seniale ‘a Ha’amoá pea mo e Potung ue ki muli

‘a ‘Amelika ‘oku lolotonga fai ai he taimi ni. Pea na’e puke ai ‘a e tokotaha ko eni, ko e ‘uhingá na’e ‘osi fakatokanga p fakavaha’a pule’anga p ‘a e Potung ue Polisi, ‘oku hola ‘a e tokotaha ko eni, pea na’e fakatokanga’i ia ‘e Ha’amoá ‘i he taimi na’e tau atu ai. Pea kuo nau ‘osi puke ia ‘o teuteu ai ke fakafoki mai ai ki Tonga ni.

‘I he ‘ takai ko ia na’e hola ai ‘a e tokotaha ko eni ‘a *Fletcher*, kuo ‘osi tuku atu ki Vava’u ‘a e kau ‘ofisa ma’olunga ke fakatotolo’i ‘a e me’a ko eni ‘o tali ki ai ‘a e ‘Inisipekita Pule, ko Meleané Taueli, ke fai hono fakatotolo ‘a e ‘ takai kotoa na’e hoko ai ‘a e hola ‘a *Fletcher* pea mei he malumalu ‘o e kau polisi. Pea ‘i he vakai ‘a e Komisiona, ‘oku ne tali ke ma’u mai ‘a e ola ko eni pea ‘i he taimi tatau, ‘oku ne fu’u tokanga ‘aupito ki he me’a na’e hokó, pea mo e anga ‘a e ng ue ‘a ‘ene kau polisi ‘i Vava’ú, kuo pau p ke nau tali ui, ki he ‘enau me’a na’e fai tatau mo e me’a na’e totonu ke fai, ka na’e ‘ikai ke fai, pea ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a lahi ki ai ‘a e Komisiona Pule ‘o e kau Polisi. Ko e tu’unga ia ‘a e ng ue ‘oku fai ki ai Sea, ko e fakahoko atu p ke mea’i ‘e he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea. M l ‘aupito ‘a e ma’u faingamalie.

‘Eiki Sea: M l ki he ongoongo ko ia pea ko u tui ko e me’a p ‘e taha ‘e kole atu p ki he Minisit Polisi. Ko e taimi ko ‘oku fakalele ai ho’omou ngaahi *training* mo e me’á, pea fakaafe’i mai ‘etau matu’a mei Tokelau, mei Tongamama’o mei Ha’apai mo Vava’u ke nau kau mai, kae ‘oua ‘e ngata p ‘i Tongatapu p he ko u tui ko e me’a lelei ke nau ma’u mo e ‘ilo.

‘Eiki Minisit Polisi: Fakam l ‘aupito ‘Eiki Sea, ‘a e ma’u fale’i lelei kuo t mai mei he Feitu’u na, te u fakahoko lelei ia ki he Komisiona Pule ‘o e kau Polisi. M l ‘aupito.

‘Eiki Sea: M l . ‘Eiki N pele!

Lord Nuku: Tapu p mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu atu ki he ‘Eiki Pal mia, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Kapineti, peh foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai mo e kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki N pele.

Fakam l ‘ia hono talitali lelei tohi l unga mei he kau mamahi’i ako

‘Eiki Sea, ko e fokoutua hake p ‘a e motu’a ni ia he pongipongi ni ‘Eiki Sea, koe’uhi ko ‘eku lave’i na’e ‘i ai ‘a e kakai ‘o e fonua na’a nau mai ‘i he pongipongi ni ‘o ‘omai ‘enau tohi, ko e fakam l atu p ia ki hono talitali lelei nautolu mo e tohi ko na’a nau mai mo ia, ka ko e fakafofonga’i p ‘a e fakam l ki he Feitu’u na ki hono talitali. Ko u lave’i p ko e me’a ko eni ‘oku fel ve’i pea mahalo mo e ...

<004>

Taimi: 1030-1040

Lord Nuku: .. ‘Eiki Minisit Ako ‘o fekau’aki mo e me’a ‘oku hoko he Potung ue Ako. Ka ‘oku makatu’unga peh ‘a e fakam l lahi atú Sea, pea mo e fakahoko atu p Sea, koe’uhí ko e h ha ng ue he ko e foki ko eni ‘a e kau mamahi’i ako ko ení, mo e kakai ko eni na’a nau muimui mai aí ‘o fakaongoongo mai p ki he Feitu’u na, ki hano taimi t pile’i ‘o e ng ue ko na’a nau lava mai mo iá Sea. Ko e fakam l atu p koe’uhí, pea ‘oku ou fiefia koe’uhí, ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ‘o e fonuá, ‘oku nau tokanga mai ki he ngaahi fatongia ‘a eni ko ‘oku ‘i he Fale Aleá,

ke fakahoko 'o fakatatau ki he Laó Sea. 'Oku peh 'a e fakam l lahi atú, 'oku ou lave'i p na'a ke 'osi ma'u lelei p 'a e tohí pea mo e fiema'u ko ení, koe'uhí ka 'oku fakaongoongo mai p 'a e tu'unga m tu'a ko ení, mo e kau mamahi'i akó ki he ng ue 'e fai 'e ho Falé, pea mo hono taimi ke fakahoko aí Sea. M l 'aupito.

Fatongia p 'o e Fale Alea ke talitali lelei kakai e fonua

'Eiki Sea: M l , pea ko e fatongia p ia 'o e Falé, ke talitali lelei 'a e kakai 'o e fonua. 'Eiki Pal mia, 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke me'a ki ai.

'Eiki Pal mia: Fakam l atu 'Eiki Sea he faingam lie. Tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma' 'a e toenga 'o e hou'eiki. 'Oku ou fie lave heni ki he l pooti ko eni na'e 'ohake he pongipongi ni 'o fekau'aki mo e tokotaha ko ia na'e mavahe atu mei Vava'u. Pea ko e tu'utu'uni foki 'a e Potung ué ke 'alu ha kau ni'ihí 'o vakai'i. Ko e fokotu'u atu ko ia 'a e motu'a ni, na'e 'i ai 'a e case peh ia 'e 2 ki mu'a, na'e hoko ia 'i Tonga ni. Ko e case 'uluakí, na'a ku manatu'i lelei na'a ku hanga 'o 'ohake ia 'i Fale Alea ni ko e ongo m tu'a Siaina, pea lolotonga tauhi 'ena Paasipootí 'i he Potung ue Polisí, lolotonga tauhi. Ko e me'a ko ia na'e hokó, mole 'a e paasipooti 'e 2 mei he Potung ue Polisí, pea na to e hola kinaua ia 'i mala'e. 'A ia kiate au 'oku ki'i fakatu'ut maki ange ia 'i he me'a ko eni.

Ko hono uá 'i he ta'u ni p , na'e 'i ai 'a e ongo m tu'a na'e puke 'e he kau polisí pea na'e le'ole'o p kinaua 'i he 'api 'i Ma'ufanga 'ilo'i lelei p 'e au ia 'a e ongo m tu'a ko eni. Pea 'oku ou 'ilo lelei p 'a e le'o 'a e kau Polisi. Na'e 'i ai 'a e p e taha na'e fai mai 'a e l unga kiate au, pea u 'alu atu 'oku 'i ai p 'a e kau polisi ai 'o le'o 'a e ongo m tu'a. To e hola p 'a e ongo m tu'á ia 'o hao 'o a'u ki he 'aho ni 'ikai to e fai ha ng ue ki ai. Ko e fakahoha'a ko ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku tau tokanga kitautolu ki Vava'u. Ka ko e anga ko ia 'o e fakakaukau 'a e motu'a ni kapau na'a tau hanga 'o fai ha me'a 'i he 'uluaki me'a ko ia na'e hoko he ta'u kuo 'osí 'i hení, mahalo p na'e 'ikai ke hoko 'i Vava'u. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou 'oatu ai 'a e fakamatala ko ení 'Eiki Sea. 'Oku ou manatu ki he 'aho na'a ku 'ohake ai 'a e me'a ko eni 'i Tongatapu ní, 'i he Fale Alea ko ení, na'e 'ikais ke 'i ai ha fu'u tokanga mai ki ai. Na'e 'i heni p 'a e 'Eiki Minisit Polisi 'o e 'aho ko ia. Na'a ku fiema'u ke 'omai ha'ane tali, pea ko 'ene talí 'oku fai 'a e ng ue ki ai. Ko e me'a ko ia 'oku fakatupu fifilí, p 'e anga f f ke mole 'a e ongo paasipootí lolotonga 'oku 'i he 'aofinima 'o e kau Polisi.

Ua, 'e toe anga f f 'ena toe h 'i mala'e 'o 'alu ai ki muli 'o 'ikai ke fai ha ng ue ki ai. Ko e hoha'a 'a e motu'a ni, pea 'oku hoha'a 'a e kakai 'o e fonuá, he 'oku tau faka'at , 'oku tau hanga 'o faka'at 'i he fa'ahinga founa 'oku 'ikai ke mahino p ko e h 'a e 'uhinga na'e to e ...

Na'e totonu ke 'uluaki fakatotolo'i 'a e me'a ko ia na'e hoko 'i he ta'u kuo 'osi. Na'e anga f f 'a e mole 'a e me'a? Sea, na'a ku kole ki he Minisit Polisi ko ení, ke 'omai k toa angé 'a e ' l kooti 'oku tauhi. Ka 'i ai ha me'a na'e tauhi p ko e h p ha fa'ahinga me'a 'a e Potung ue Polisí 'oku ou fie'ilo ki ai. Tali 'a e Minisit 'oku 'ikai ke lava ia ke 'omai. Ko e taha 'a e 'uhinga na'a ku fiema'u ai 'a e me'a ko iá, ke tau sio angé p ko e paasipooti 'e fiha 'oku tauhi 'i 'Api Polisi. Ko e me'afana 'e fiha 'oku tauhi 'i 'Api Polisi. Ko e maliuana 'e fiha 'oku tauhi 'i 'Api Polisi. 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e Pule'anga ko ení, ko e Fale ko ení, ke tau 'ilo, ko e h 'a e ngaahi koloa na'e puke ta'efakalao 'o tauhi. Ko e me'a fakaloloma tahá, ko e kole atu ke 'omai, talamai ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia ke 'omai 'aki. Pea anga f f 'etau hanga 'o tauhi 'a e fonua ni ke ma'u 'a e me'a ko e melino, kapau ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'etau Lao? Na'a ku

ongoi 'oku ou fakatumutumu, he 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Pule'anga ko ení, ke 'omai 'a e ngaahi me'a ko ia. Ko hono olá eni 'oku hoko he 'aho ni. 'Ikai ke fai ha me'a he ta'u kuo 'osí, 'ikai ke fai ha me'a he me'a ko ia na'e hoko 'i he ta'u ní, hoko 'a e me'a 'i Vava'ú. Tukukehe ange 'a e ngaahi koloa na'e 'ikai ke tau 'ilo a'u ki he pa'anga. Na'e puke 'i he ngaahi founga angamaheni 'o tauhi i he Potung ue Polisi. Pea ko e kole atu ke 'omai mu'a 'a e ngaahi l kooti ko iá ke tau vakai ki aí, talamai ia 'oku 'ikai ke ngofua ia. Sea, 'oku ou fokotu'u atu ki he Fale ni, 'oku hoha'a lahi 'a e motu'a ni, pea 'oku to e hoha'a pea mo e kakai pea 'oku ou fokotu'u atu, tau hanga 'o fokotu'u ha ki'i K miti, ke ne hanga 'o vakai'i 'a e me'a ko ení p ko e ha 'a e me'a 'oku hokó ki he Potung ue Polisi ko eni.

Fiefia Pal mia a'utaki ange tohi l unga kau mamahi'i ako

Ko hono ua, ko e Tohi Tangi ko eni 'oku 'omai he pongipongi ní, 'oku ou fiefia lahi 'aupito he'ene a'u mai ki he Fale ni 'a e me'a ko ia. Mahalo ko e me'a ko iá 'oku ou fa'a fanongo p au ia ai he taimi lahi pea fai p 'a e felau'aki ki ai, pea na'e fai p 'a e feinga ke veteki 'a e fo'i palopalema ko iá, 'o a'u ki he'eku ui 'o fakaafe'i 'a e Potung ue 'a e *Privy Council*, pea nau me'a mai ki he loki Kapinetí, pea fai hono *demonstrate* 'a e me'a ko ia 'oku fai ai 'a e hoha'a ko ení, 'o 'ave report 'o 'ave ki he Tu'i. Kaikehe, 'oku fiefia 'a e motu'a ni, pea 'oku ou faka'amu ke fai ha ng ue ki he me'a ko eni.

Ke ng ue Pule'anga ki he ngaue'aki Tonga ni kau faihia fakavaha'apule'anga

Ka ki mu'a iá, 'oku ou fokotu'u atu tau 'uluaki fai ha me'a ki he me'a ko ení he 'oku palopalema. 'Oku hoko 'a e fonua ko ení ko e fonua ke va'inga ai 'a e kau faiková mo e kau faihala fakavaha'apule'anga. 'Oku 'osi 'ave, 'osi 'asi 'i 'Aositel lia 'i he *Sydney Herald* 'a e fakamatala ko eni. Ko e fakamatalá 'oku peh . 'Oku ng ue'aki 'e he fa'ahinga ko ení 'oku nau fetuku holo 'a e faito'o kona tapú, ha fonua 'oku ng vaivai 'a e anga hono pule'i. Ko e fakamatala ia 'oku 'asi ai. Ka 'i ai ha fonua 'oku 'ikai ke malu hono me'a, pea 'oku nau 'unu ki he fonua ko iá, ke fakahoko ai 'enau faihia. Ko e 'uhinga ia 'oku hoko ai 'a Tonga ni ko e ki'i motu, ke fetuku mai 'a e me'a mei he ngaahi fonua kehekehe 'o ...

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea k taki 'a e Feitu'u na ko e ki'i fehu'i p p 'oku tali lelei?

'Eiki Sea: Pe'i me'a mai.

Tokanga ki he'ikai malava nai ki he Potung ue Polisi ke fakahoko lelei honau fatongia

Lord Fusitu'a: K taki 'Eiki Pal mi, a 'oku ngali fakaoli ka ko e fatongia totonu p ia 'o e Fale. Ko e fehu'i atu p , 'oku hang ko 'oku faingam lie lelei p k taki 'oua te ke tuput maki. 'Oku hang ko 'oku ke faka'eke mai 'e koe ki he Falé, p ko e h 'a e me'a 'oku 'ikai ke lava ia 'e ho'o Potung ue 'e taha 'o fakahoko 'enau fatongia. Ko e me'a ia ke mau 'eke atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, p ko e h 'a e tu'unga 'o e me'a ko ia. 'Oku hang 'oku 'i ai ha tukuaki'i ki he Potung ue ko ení, 'oku 'ikai ke nau fakahoko honau fatongia. Ka ko e me'a ia ke fakama'ala'ala mai mei taumu'a 'a e 'uhinga 'oku peh ai. Kiate au 'oku hang 'oku 'ikai ke h hoa tatau p fen pasi ke faka'eke mai ki he Falé p ko e h 'a e me'a 'oku 'ikai ke lava ia 'e he Pule'angá 'o fakahoko 'enau ...

'Eiki Pal mia: M l 'Eiki N pele. Ko e fatongia 'o e motu'a ni ke u fakahoko mai ki he Fale ni 'a e palopalema 'oku hokó, 'o hang tofu p ko hono fakahoko mai 'a e palopalema ko eni. 'Oku 'ikai ko hano toki 'ohake eni 'a e me'a ko ení, Fakafofonga. Ko e ta'u eni 'e 30 'aki 'eku 'i heni 'i he Fale ko ení, mou meimei fakahoko 'a e ng ue tatau, ka 'oku 'ikai ke fie fanongo ki ai 'a e Fale ko eni. 'Oku tau fanongo ka 'oku 'ikai ke tau fai ha ng ue. Pea ko e 'uhinga ia 'oku tau fakatu'ut maki ai he 'aho ní, ko e 'ikai ke tau fai ha ng ue...

Lord Fusitu'a: K taki 'Eiki Sea..

'Eiki Pal mia: K taki kae 'osi atu eni.

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e toe ki'i 'ai p . 'Oku 'ikai ko e fale'i eni ia 'oku ne faka'eke'eke 'a e Potung ue p ko e Pule'anga. Ko e Feitu'u na mo e..

'Eiki Sea: M l . Faka'osi mai 'Eiki Pal mia ho'o me'a.

Taukave Pal mia fai p Pule'anga 'enau ng ue

'Eiki Pal mia: 'Oku fai p 'e he Pule'anga 'enau ng ue. 'Oku ou kole atu 'oku fai p 'a e fatongia 'o e motu'a ni ki he'ene 'Afio. Ko 'etau palopalema eni, pea ko e palopalema eni 'a kitautolu k toa 'a e fonuá, palopalema 'a e Kapinetí, 'a e palopalema ... Kuo hoko 'a e palopalemá, pea ko eni kuo 'ohake, pea kuo felau'aki 'a e kakaí 'oku tau fanongo k toa he leti . 'Oku ou fokotu'u atu, 'oku 'i ai hotau fatongia, ke fai ha ng ue ki he me'a ko ení he vave taha. Na'a ku 'osi kole au, t tu'olahi 'i he ngaahi founga kehekehe, ke tau vete 'a e palopalema 'o e fonua ni 'i he Fale ko ení, pea mo e Kapineti mo e Fakataha Tokoni. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu, 'oku totonu ke tau tauanga'a k toa 'a e fonua ni, he palopalema ko eni 'oku hokó. Kuo talaki 'i tu'apule'anga 'a 'etau ta'efalala'angá, fakavahapule'anga. Na'e toki ma'u ni 'a e toko 3 kehe, he toko 35 ko ia 'i Nu'u Silá 'i Sune ia. 'Oku 'i ai mo e toko 3 kehe na'e toki puke ni p . 'Oku ou fokotu'u atu, 'oua te tau ma'u ha fiem lie, ka tau hoha'a. Ka to e 'ai mo e hoha'a ko eni 'oku 'omai he pongipongi ní, 'omai p 'o to e t naki mai mo ia. Sea, fakam l atu.

Fakamahino ko e Kapineti ke fokotu'utu'u lelei 'enau ng ue

'Eiki Sea: M l . 'Oku ou tui 'oku mahino p hou'eiki, koe'uhí ko e Feitu'u na ko e taki ia 'o e Pule'angá, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi va'a kehekehe 'o e Kapinetí, 'oku 'i ai honau ngaahi fatongia, ki he ngaahi palopalema 'oku hoko, pea ko e me'a ia 'anautolu, ke nau takitaha fokotu'utu'u p ko e h 'a e ng ue 'oku fai ki ai...

<008>

Taimi: 1040-1050

'Eiki Sea: Ko e, 'oku 'i ai p e fatongia e Hou'eiki M mipa e Fale ko 'enau vakai e ngaahi lao 'e tokoni ki he fonua mo e ngaahi me'a peh . Pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'a kimoutolu Kapineti ke mou, taimi 'oku mou Kapineti ai ke mou fakatahataha pea mou alea'i e ngaahi me'a palopalema ko eni 'oku hoko. Pea kapau 'oku fiema'u ke fa'u ha lao ko e Fale eni 'oku vakai'i e ngaahi me'a ko ia. Pea 'i he'ene peh tau liliu 'o **K miti Kakato**.

(Pea na'e liliu 'o K miti Kakato pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, Hon.
Penisimani 'Epenisa Fifita ki hono me'a'anga)

Me'a 'a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e N pele hotau fonua. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tapu ki he Kalake kae 'uma' 'a e kau ng ue e Fale, fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi, m l 'ene fakalaum lie lelei kimoutolu Hou'eiki pea hoko atu e fakataha 'a e K miti Kakato 'o e pongipongi ni. Ko e folofola ke tataki 'aki hotau 'aho, Filipai vahe 4:4, Mou fiefia 'i he 'Eiki ma'u ai p . 'Io kau to e 'ai atu. Mou fiefia.

Fiefia ke talitali lelei e 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi kae 'uma' e Takimamata, me'a mai 'o tau hoko atu e fakataha e K miti Kakato he pongipongi ko eni.

Talamon ki he 'Aho Kau Faiako

Ko e pongipongi ni 'aho 5 'o 'Okatopa 'oku fakamanatu fakam mani lahi ai e 'Aho e Kau Faiako pea 'oku 'i ai mo hono kaveinga ke tokangaekina e ngeia 'o e kau faiako. Pea 'oku ou fiefia ke fakah he Fale ni 'oku me'a 'i Fale ni 'a e kau faiako 'e toko 4. 'Uluaki ko e 'Eiki Pal mia 'o Tonga, 'Eiki Minisit Ako mo e 'Eiki Minisit ki Muli, ko e faiako. Ua, ko e 'Eiki Pal mia M l l mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tolu, ko e 'Eiki Fakafofonga 'o e Kakai 'o e ongo Niuu pea ko hono f ko e motu'a ko eni 'oku fokoutua atu. Pea 'oku mau fiefia lahi 'oku mau kaung kau fakataha mo homau ... mo 'emau f nau ako 'i he Fale Alea 'o Tonga. Pea 'oku tau fakafeta'i ai. Hang ko e 'Eiki Sea, ko 'ene *student* 'eni 'a e Tokoni 'Eiki Sea. Mou mea'i 'a e Tokoni 'Eiki Sea, me'a m lie mo e t vahe, *protocol*, tipilom tika, *international*, ko 'ene me'a atu p 'Eiki Sea ko e hoholo hifo ia ki lalo. M l Sea e ma'u faingam lie. Pea 'oku ou fiefia ki he fa'ahinga faka'apa'apa mo e toka'i ko ia 'a e *student* 'a e *teacher*. Pea 'oku tau talamon ki he kau faiako, nau ma'u ha 'aho lelei mo ha 'aho fakafiefia. Tau hoko atu 'emau feme'a'aki 'i he, tau fakatatau ki he'etau 'asenita ...

Veivosa Taka: Sea ...

Lord Tu'i' fitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakamolemole p ki he Fakafofonga Ha'apai 13 he 'oku vave ange hake au. Ko u fakam l atu he me'a lelei, ko 'eku talangofua eni 'o foaki mai e ki'i faingam lie ko eni.

Sea K miti Kakato: Fakafeta'i.

Lord Tu'i' fitu: He ko e *student* au 'a e Sea ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'i' fitu: Ka na'e sai 'eku 'akapulu 'a'aku ia, he ako'i au 'e he Sea ... Kai kehe 'e Sea K miti Kakato ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na ...

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu’i’ fitu: Peh ki he ‘Eiki Pal mia ‘o Tonga, peh ki he Sea ‘o e Fale Alea mo e Hou’eiki ho Fale. ‘Oku ou fiefia lahi he, he talanoa ko eni kuo, kuo lava e fatongia ke puke ‘a e taha ‘o e faihia meihe vahefonua ‘oku muimui folau ai e motu’a ni ‘i he Fakafongia ‘o Vava’u 15, 16 pea mo e 14. Pea ko e ongoongo fakafiefia ia ki he Lolo ‘a Halaevalu. Fe’unga p ia mo Vava’u. ‘Ikai ai ha me’a ia ‘e pulia ‘i he Lolo ‘a Halaevalu he ko e feitu’u ia na’e tuku ai e fonua ni ki langi.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Mahu’inga’ia he feng ue’aki fakavaha’apule’anga Tonga mo muli iku ma’u ai popula hola

Lord Tu’i’ fitu: Pea ko e taha e, ‘a e mahu’inga’ia ‘a e motu’a ni ia Sea he me’a fekau’aki mo e feng ue’aki lelei ko eni ‘oku h ia ‘i he l pooti ko eni ‘a e Potung ue ko eni ‘o e feng ue’aki fakam mani lahi ‘i he ‘uhinga ‘o e *organization* ko e *Interpol*. Pea ‘oku t lotom lie ia he Kupu 39 pea mo e 40 ‘a e fa’unga ‘o e ‘ulung anga ng ue ‘a e fonua ko Tonga mo hono ngaahi v pea mo tu’apule’anga, ‘a ia ko e *foreign policy* ia. Kai kehe, ‘a ia ‘oku tohi mata’ heni. Kapau ko e me’a ko eni na’e hoko ki he s tia ko eni na’e hola mei Vava’u pea kumi ‘o ma’u mei *Apia*, ‘oku talanoa mai ai ‘a e v fakam mani lahi hang ko e me’a ‘a e Minisit Polisi. ‘Oua te ke kolosi ta’efakalao mei he potu tahi ko ki he potu tahi ko . ‘Oku *draw* mai ‘a e *margin*, ‘a e fakangatangata ‘o e ngaahi fonua kotoa p ke tauhi honau ngaahi fatongia ‘i he’enua hoko ko e M mipa ‘o e Pule’anga Fakatahataha ‘i hono ‘ilo’i ha fonua kuo kakato. Makatu’unga ‘i hono Konisit tone hang ‘oku m nava lelei ko eni ‘oku talanoa ki ai e Potung ue ko eni. Pea ko e fa’unga v eni ‘o e fonua ni, tau fononga mai ai he fu’u meimei senituli eni, ‘alu eni ke ua hang ko e lotu ‘e hoko he 2026, ki’i t mu’a e lotu. Ka ko e ng ue lahi ‘a e kau misinale ‘i he fonua ni mo e fepoupouaki ke ‘i ai ha maama peh ke malu’i ai ‘a Tonga ni ‘o ‘i ai ai ‘a e me’a ko eni ko e va’a feng ue’aki mo tu’apule’anga. Hang ko e talite mo Siamane, na’e lava ai ke ‘ilo’i ‘e m mani ‘a e Konisit tone ‘o Tonga ni. Pea ‘ikai ke lava ai ha fonua ke ne to e hanga ‘o pule’i ‘a Tonga ni makatu’unga hono ‘ilo’i ‘e Siamane ‘a e Konisit tone ko eni ‘o tautolu ‘i Tonga ni. Ko e ‘uhinga ia ‘o e *sovereign state* ia. Ko e peh ‘e he Pule’anga Fakatahataha kuo taau ha founa Konisit tone mafai ‘o ha fonua ko ‘enua *customary law* ke mali pea mo e ngaahi tu’utu’uni e Koniv sio makatu’unga he Kupu 39 pea mo e 40 ke hoko ai ha talite ‘i he mafai ‘o e Tu’i ...

Sea K miti Kakato: ‘Io.

Lord Tu’i’ fitu: ‘O Tonga.

Sea K miti Kakato: ‘Io.

Lord Tu’i’ fitu: Pea ko hono ngaahi ‘ulung anga leva eni e fa’unga ‘o e *foreign policy* ‘a Tonga ni. Ko e Pule’anga ko eni ‘o ‘Amelika Sea, te u vavevave p .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’i’ fitu: Ko e me’a p ‘e ‘uluaki fehu’i ka *Hilary* p ko *Trump* ko e h ‘ene *foreign policy*. Ko e mate mo e mo’ui ha fonua ‘i he tu’u fakam mani lahi ko ‘ene *foreign policy*, he ko e Potung ue eni ‘oku ha’i k toa ai e ngaahi me’a lalahi, Fefakatau’aki, Malu’i mo e ‘ me’a fakatipilom tika kotoa p pea ‘oku ha’i ia ‘i he ngaahi aleapau fakam mani lahi kae lava ke tali ke ne hoko ko ha M mipa.

Sea, ko u fiefia he nga'unu 'a Ha'amoia Hihifo he 'oku nau 'unu p he fo'i laine tatau p . Hang ko e fo'i tau'at ina kuo maluhao mai ai 'a Tonga ni 'i he fa'unga 'etau Konisit tone pea 'oku tau tukufakaholo mai ai. Kuo mahino e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'aneafi, na'e 'i ai e ki'i fo'i nga'unu he 1987 ka 'oku malava p ia ke peh . Ko e 'uhinga ko hotau v fakam mani lahi, 'ikai hotau v fakalotofonua, he ko e v fakalotofonua ia Sea 'i he *regional* 'oku 'i he malumalu p ia 'o e fu'u fakamalu ko eni 'o e Pule'anga Fakatahataha. 'I ai e *SPC*, ko e h , ko e h , pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fonua ia 'oku nau tu'u mai nautolu ai fakapasifiki hang ko Nu'usila, 'Aositel lia ki he tafe hifo 'a e tofitofi e fo'i keke. Pea 'oku mon 'ia ai 'a Tonga ni he'etau kei tauhi hotau v he'etau hoko ko e m mipa e Pule'anga Fakatahataha, he vave hono puke pehe ni 'i hotau kaung 'api. Ko hono 'uhinga ko e h Sea? Ko 'etau tauhi hotau fatongia lelei makatu'unga 'i he'etau *foreign policy* he'etau 'ulung anga fakakaume'a mo ha fonua kehe. Kau hoko hifo p mu'a Sea ki he, ki he ngaahi fatongia 'o e Potung ue ko 'eni, fakatatau ki he Kupu 51 ...

Sea K miti Kakato: K taki 'Eiki N pele, ko e peesi fiha?

Lord Tu'i' fitu: Peesi 4 p eni Sea, nau fakahoha'a atu p ko e 3, 4, 5 'osi p ko u ...

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'i' fitu: M l l ai 'ikai te u to e hoko atu.

Sea K miti Kakato: M l .

Tokanga ki he ngali mafatukituki ke 'i he Pal mia Minisita ki Muli

Lord Tu'i' fitu: Kupu 51 'o e Konisit tone fekau'aki mo e Potung ue ko eni. 'Oku malava ke 'i ai ha Minisit p 'i he Kapineti ke hoko ko ha Minisit ki Muli. Ko e fehu'i eni. Ko hotau ngaahi fonua kaung 'api, 'Aositel lia, Nu'usila, 'a na'a nau tokoni mai ki he *reform* ko eni 'etau *pro-democratic* ki he 2010, ngaahi fonua ko ia, 'oku 'ikai ke Minisit ki Muli e Pal mia ia. Ko muli, ko Nu'usila, ko *Mr. McCully*, ko e fehu'i ...

<009>

Taimi: 1050–1100

Lord Tu'i' fitu: ... na 'oku ngali fu'u lahi nai 'a e f lute he 'e he Pal mia 'a e ngaahi lakanga pelepelengesi 'oku 'ikai ke lava 'e he tangata ia 'o mafai 'iate ia hono ivi ke ne hanga 'o kapu ha fu'u ng ue lahi fu'u peh . He ko e talanoa eni 'a e me'a ko e *diplomacy*. Hang ko e me'a na'a ke me'a mai ki ai ko e faiako. Ko 'ene motu p fetu'utaki 'a e mahinó, mo'oni e tangata Siamane fil sefa 'i he mala'e 'o e fakakaume'a ki he v e ngaahi fonua.

Lord Fusitu'a: ...(mate maika)...

Sea K miti Kakato: 'Io sai pe, ko u faka'amu ange Hou'eiki, kapau kuo me'a ha taha pea tuku mu'a ke tafe lelei ka tau ma'u e momona 'oku ne 'omí kae tuku p mu'a ho'o fehu'í hena kae 'oleva ke 'osi mai, 'oku m lie malanga 'a e 'Eiki N pele.

Lord Tu’i’ fitu: Ko e fili sefa Siamane ko eni ko hono hingoa ko e tama ko *Van Clausewitz*. Ko ‘ene to’o eni mei he tamai ko ‘oku peh ko e tama ia na’a ne fa’u ‘a e *international*, tama ko *Hugo Claudius*. Pea ko e peh ‘e he tama Siamane ko eni, ko e tupu’anga ‘o e v kovi mo e kamata’anga ‘o e tau mo e v kovi ‘i he v e fonua mo e fonua, makatu’unga p he mo’ui fakafa’ituitui, ko e lea ia ‘a e tama. *Man of war* ‘a e tohi ‘oku ‘asi he tama ko eni.

Tokanga ki he v sone Potung ue ki Muli

Ko e hoko atu ‘e Sea ki he v sone ‘a e potung ue ko eni, peesi 5 eni, fika 17, ke hoko ko e Potung ue ki Muli, Fefakatau’aki, ‘oku longomo’ui pea ‘oku ne tuli taupaua mo muia e ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi pule’anga ‘i muli’ ‘oku ne fakahoko ‘a e lelei taha ‘i he v ‘o e fefakatau’aki mo e fefolau’aki. Sea, mali lelei eni, ko e loto kotoa eni e kakaí ‘oku hanga fakam nava’i’aki he v sone ko eni e ng ue ‘a e potung ue ko eni he potung ue. ‘Oku fa’o kotoa ia ‘i he kupu 39 pea mo e 40, tohi he’etau Konisit tone. Ko e misiona ng ue eni Sea. ‘Oku nofo ai p ‘i he malumalu ‘o ‘etau *foreign policy*. Ko e fehu’i ‘oku peh ni. ‘Oku muimui’i ‘e he Minisit p ko e kau ng ue ‘o e ‘ofisi ko eni ‘a e ngaahi fa’unga hang ko e fehu’i ‘e he ‘Eiki N pele ‘o Niua, ‘a e *policy* fakang ue, tu’utu’uni faka-potung ue ke na h hoa tatau mo e ho’ata ‘o e Konisit tone ‘o e tu’utu’uni ‘o ‘etau ‘ulungaanga fakakaume’a mo ‘etau tali ‘etau ngaahi fatongia ki he Pule’anga Fakatahatahá, tuku p ke toki tali.

Tokanga ki he tu’utu’uni UN ‘oua kaunoa ha fonua ki he me’a fakalotofonua ha fonua

Ko e v ko eni ‘oku fekau’aki pea mo e f ha fonua mo ha fonua, *bilateral*, ‘oku h ia he peesi 47 ho’o pepa l pooti Sea. Pea mo e v ‘i he *multilateral*, h ia he peesi 49. ‘Oku nau tuhu kotoa p ki he makatu’unga ‘o e ng ue lelei mo e melino ‘i he v ‘o e fatongia ‘o e ngaahi fonua ‘i he pule ‘a e ngaahi talite ‘i he koniv sio ‘a e Pule’anga Fakatahataha. ‘Oku malava p heni ki ha fonua ke lava ke fai ha’anau ‘ulungaanga v fakakaume’a mo ha fonua. Hang ko e tu’u ko eni ‘a e *regional*. Ka ko ‘ene hiki ko ‘a e fakafeitu’ú ki he me’a faka-*international*, ‘e kumi ia p ‘oku ‘i f me’a ‘i he *bilateral* he peesi 47 mo e 49, ‘e h ai ‘o tonu ha fo’i ‘asenita ke te hanga ‘o anga’i ‘a ha v fakavaha’apule’anga ha fonua mo ha fonua. ‘I he tu’utu’uni ‘a e Pule’anga Fakatahataha, he ‘oku ‘ikai ke totonu ki ha fonua ke kau ‘i ha me’a fakalotofonua ‘a ha fonua. Hang p ko e fakalalakaka fakapolitikale ‘i Tonga ni. He ‘ikai lava ‘a ‘Aositel lia mo Nu’usila ‘o mai ‘o kau noa’ia ‘i he’etau *reform* ‘oku faí, tukukehe, ‘i he v fakam mani lahi ‘e lava ai ke tau fengae’aki, ‘uhinga ko e melino fakalukufua.

Sea, ko ‘eku fehu’í, ‘e tonu fakaf f ‘a e ‘ulungaanga taau mo e mo’oni mo e mo’ui ‘o e tonu mo e hala he molalé. ‘I hano fakah fakafa’ituitui faka’asenita ‘i ha ongo’i. ‘I he lao fakanatula ko u tui p mahalo ‘e peh . Ka ko e Tohitapu, ko e me’a ia ‘oku halá ia ‘oku hala, me’a ‘oku tonú ‘oku tonu ia. Ka ‘o kapau te te hanga ‘o fai ha’ate fo’i fakakaukau fakafa’ituitui, ka ke manatu Sea. Fe’unga p *regional* ia telia na’a fakakaukau faka-*regional* ‘a Tonga ni he na’e ‘ikai *colonize* ‘a Tonga ni ia. He ‘ikai fakakaukau faka-*post colonial* ‘a Tonga ni ia he na’e ‘ikai pule’i faka-*colonial* ia. Pilit nia p na’a ne malu’i kitautolu pea ko e peh atu p fe’unga, fe’unga. Ko e fu’u m lohi ia ‘o ‘etau *foreign policy* ia.

Tokanga ke tauhi Tonga hono v mo e ngaahi pule’anga muli

Ka kiate au, ko e l pooti ko eni kuo ‘omai ki ho Fale, ko hotau v mo ‘Initon sia, ‘ikai ke ‘asi mai

ha ki'i me'a ia ai ia, sai p ia. Ka ko u fakafeta'i au ko e me'a ia 'oku tohi'i he l pooti. Ko e ngaahi sasala ko eni mei tu'a 'oku 'i ai e ta'efakafiem lie, ko u tui au mahalo ko e toki me'a ia 'e 'alu ia ki he Pule'anga Fakatahataha ha ngaahi v . Ka ko 'ene t loto ko eni he'etau *foreign policy* Sea, 'oku 'i he mafai 'o e Tu'i' pea 'oku tonu ke fakapotopoto 'a e Pule'angá hono tauhi hotau v mo e ngaahi pule'anga lalahí 'o 'ikai ke mahu'inga ange *regional*, manatu'i. Tau talanoa he l volo ko he ko 'enau ng ue p 'oku tau si'i tangi ma'u p kitautolu. Hang ko e koniv sio ko eni 'o e CEDAW. Na'e tonu ke tau fakapotopoto ma'u p 'o muimui ki he kupu 'etau Konisit tone 'oku 'ilo'i ai kitautolu ko e *sovereign state* pea tau hoko ai 'o kau ko e m mipa ki he pule'anga fakatahataha. Ko ia ai Sea ko u fai p 'eku ki'i fakamatala 'aku fakafukahi vai p ki he mahu'inga 'o e fu'u potung ue ko ení. He ko m mani he 'aho ni, ko e ' tunga ngaahi me'a taú he taimi, ko 'ene *break down* p ha fo'i alea 'i loto, ko e tau ia 'a m maní. Pea 'oku fiema'u 'e he motu'a ni ke tau fononga p mu'a mo 'etau Konisit toné mo e tu'utu'uni 'oku 'ilo'i ai kitautolu ko e *kingdom*, ko e *sovereign state* ke 'oua na'a t palasia ai kitautolu ha ngaahi fonua lalahi lolotonga 'oku tau kei fononga lelei p . Hang ko e p pula ko ení, tau fiu kumi 'ikai ke tau malava 'o fai, ko e fu'u mafai 'oku tau talite mo ia, puke ia mei Ha'amoá, ko e kolosi tu'a ia, pea fiem lie leva e 'Eiki Pal mia, 'e fakafoki mai 'ene tokotaha fai hia 'i he vahefonua 'oku fai ki ai 'ene tu'utu'uni he'ene ngaahi *portfolio*. Sea ko e ki'i fakahoha'a p ia. Kapau 'e 'i ai ha fakatonotonu, mo e ng ue 'a e potung ue ko ení, ko e lelei mo e kovi 'o e va'a kitu'a 'o ha fonua, makatu'unga ia ke fakalelei'i 'a e *foreign affair* makatu'unga 'i he fa'unga hotau 'ulungaanga v ko e *foreign policy*. Ko ia p Sea e ki'i fakahoha'a, m l 'aupito.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, ko u fakam l atu Hou'eiki 'i he tatafe lelei 'o e malanga. Pea 'oku mahino mai na'e me'a lelei e, 'a e Hou'eiki ko ení ki he'ene pepá. Pea 'ikai ko ia p , ka ko hono mala'e eni. Pea ko 'aneafi nau fakatokanga'i 'aneafi 'a e fu'u lahi e me'a ko e fakafelekeu. Lolotonga e me'a 'a ha taha 'oku mei a'u ia ki he poiní, neongo ko e tu'utu'uni 'a e Tohi Tu'utu'uni, ka 'oku ma'olunga ange hotau konis nisí. Ha'apai 13 ko koe eni 'oku fehu'i he taimi ni.

Veivosa Taka: Tapu mo e Sea. Sea k taki kuo ngalo e fehu'i ia ho'o fo'i ta'ofí.

Sea K miti Kakato: 'Oku 'i ai e ki'i la'ipepa hena mo e peni, ko e fehu'i pea ke hikihiki. Na'e 'osi tufa atu 'e he Kalake Pule 'a e *laptop*, t ai 'a e me'a ko ia, t t e me'a ko ia ai. Taimi ko peh ní, ko 'ete tu'u p 'o sio ki he'ete *laptop* 'o.. Kalake vakai ange na 'oku me'á ke fakafoki mai e *laptop* ia.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakahoha'a p Sea, na'e ifo p fehu'í he taimi ko 'oku fai ai e malanga ke ha'u fakataha p 'eku fehu'í. Ka kuo 'alu e malangá ia pea kuo, fakam l atu au he faingam lie ko eni 'oku 'omaí Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Ka ko 'eku sió, kapau na'e ha'u e fo'i fehu'í ia 'e h malanga ia. Ka ko e 'uhinga p ia, ka ke k taki fakamolemole Ha'apai 13.

Lord Tu'i' fitu: M l 'aupito Sea he ko u ki'i ta'u motu'a ange au, 'oku 'alu eni ia hoku 57, kei ta'u 41 ia. M l Sea e tokoní.

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki Minisit Polisi.

Veivosa Taka: Sea, k taki Sea. Ko e v mama’o ta’u 1 ko e to’u ako lautohi p , 57 ia 56 eni.

Sea K miti Kakato: M l . ‘Eiki Minisit Polisi.

Taukave Pule’anga ‘oku tukufakaholo ‘i he Pal mia e Minisita ki Muli

‘Eiki Minisit Polisi: Sea, fakatapu atu ki he Feitu’u na, mai e faingam lie ke fokoutua hake motu’a ni ke kau p he talanoa he kaveinga ko eni pea mo e l pooti ko eni ‘a e Potung ue ki Mulí. Pea ‘oku ‘i ai e faka’ap’apa lahi ‘aupito ki he me’a ‘a e Hou’eiki Fika 1 mei he v henga Vava’u. ‘Oku ‘i ai p fanga ki’i poini heni ‘oku ou ongo’i p he’ene me’á ke ki’i fakatonutonu p nai p ko e ki’i tokoni p ki he me’a na’a ne me’a ki aí. Ko e, na’e ‘i ai ‘a e me’a ‘a e Hou’eiki N pele ‘o peh ‘oku nau ngalingali ke to’o ‘a e fatongia ko ia ‘o e Minisit ki Mulí ‘o mavahe pea mei he tangata’eiki Pal mia na ‘oku lahi e fatongia. Ko u ki’i fakamanatu p . Ko e me’a ko eni ko e tukufakaholo, na’e ‘ikai ko ha me’a fo’ou p ia. ‘Ikai ko ha toki me’a eni ia na’e toki fai p . Ko e me’a eni ia...

Lord Tu’i’ fitu: Sea ki’i fakatonutonu. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi ha tukufakaholo ia he kupu 51, ‘oku ‘at p he fo’i tu’utu’uni e Konisit tone, ha taha p he Minisit ke Minisit ki Muli. ‘Ikai ke ‘asi ha tukufakaholo ia ai.

Sea K miti: ‘Io k taki, ‘e Hou’eiki, ko e malanga ko ‘oku fai ‘e he ‘Eiki N pele ko ‘ene ‘omai p ‘ene *opinion*, ko ‘ene *opinion*, mai ‘ene fakakaukaú. Hoko atu.

‘Eiki Minisit Polisi: Faka’ofa’ofa ‘aupito Sea ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku ke me’a ki aí.

Sea K miti Kakato: Ka ‘oku ou kole atu Hou’eiki, tau ki’i lepa h .

(Na’e *break* heni ‘a e Fale)

<001>

Taimi: 1115-1130

S tini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato. (Penisimani ‘Epenisa Fifita)

(*Pea na’e me’a mai ‘a e Sea ‘o e K miti Kakato ki hono me’a’anga.*)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e Pal mia kae ‘uma’ e Hou’eiki ‘o e K miti Kakato. Tau hoko atu e f me’a’aki ko e ‘Eiki Minisit Polisi.

‘Eiki Minisit Polisi: Fakam l atu Sea he ‘omi e faingam lie ke fai atu ai e fakahoha’a ‘a e motu’a ni ki he Hou’eiki ‘o e K miti Kakato. K taki p Fakafofonga N pele fika ‘uluaki ‘o Vava’u, ‘ikai ko e me’a eni ia ko e pehé ni ‘oku fai ha fakafetau ki he me’a mahu’inga na’a ke fakahoko mai. Ka ko ‘eku ki’i anga p ‘eku ki’i fakamanatu ko ‘etau tupu hake foki he fonua ni na’e ‘i ai p ngaahi tukufakaholo pea ‘oku mahu’inga ‘a e me’a ko iá. Pea ‘oku, ‘ai leva ke tau vakavakai lelei p ko f me’a ‘e tuku p ko f me’a ke kei tauhi ke malu ‘o tuputupu’a. Pea ko ia ko e anga p ‘eku ki’i fakamanatu ki he me’a ko iá ‘i he anga ko tu’u ‘a e Minisit ki Muli. ‘Oku

‘i ai p ‘ene fel ve’i e anga ‘etau ki’i vakai atu ki he tukufakaholo mai mei mu’a ke nofo p he feitu’u ko eni. Ko ia p ‘a e, kae toki fai ha vakai lelei atu.

Ko e ki’i kongā ‘e taha ho’o me’a ‘e ‘Eiki N pele, lave ki he hisit lia ‘a e kau fil sefa ‘i Siamane. Ko e anga p ki’i fakafiepotō ‘oku fai, ngaahi senituli ko eni kuo tau s tu’a atu ki ai. Ki’i m veuveu ‘a m mani he ng ue ‘a e ki’i fonua ko ia. Pea ko e ‘aonga p ke tau sio p mo tau fakapotopoto p ko e to’o p hang ko e lau ko ‘a e folofola.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisit Polisi: ‘Ilonga p ha me’a, ‘uhinga p me’a ‘oku lelei puke ma’u ia.

Sea K miti Kakato: Poupou.

‘Eiki Minisit Polisi: He ko e me’a ‘oku fakafa’afa’ainga mo e kovi fakamama’o mei ai. Ko ia e, he na’e ‘ikai ke ngata p he ‘i he ngaahi tau lelei kuohili. A’u p ki he hisit lia ‘o e lotu ki’i tokolahi p mo e kau fil sefa mei ai. Ki’i hanga hang ko ‘oku ki’i h ‘a e lotu fakak lisitiane mei he ngaahi fakakaukau fefeka ‘a e m tu’a ko iá.

Ko ia ko e anga p ia ki’i fakatokanga p ki he’etau fononga atu ko e tui ko e ‘analaiso lelei p ia ‘a e anga ‘etau fononga h e me’a ‘oku totonu ke tau puke ki ai. Ko u fokotu’u atu Sea na’a ‘oku fe’unga ke tau p loti he l pooti ‘a e ‘Eiki ...

Sea K miti Kakato: M l . ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Pisinisi Pule’anga.

‘Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule’anga: Tapu ki he Sea ka ko u kole ke u h fanga atu he fakatapu kakato ho Fale ‘Eiki ni Sea. ‘Oku ou kehe au mei he me’a na’e me’a’aki ‘e he Minisit Polisi. ‘Oku ou mahu’inga’ia au he fil sefa Siamane ko eni. Pea, he ko e ‘uhinga ko e fakakaukau ko na’e ‘omi ‘e he fil sefa ko e fakakaukau lelei. Ko e tau te tau foki p ki he fakafa’ituitui. ‘A ia kapau te tau fakakaukau ki he melino te tau to e foki p mo ia ki he fakafa’ituitui. Sea ko u fiefia lahi ‘aupito he’eku fanongo ‘i he me’a na’e me’a’aki ‘e he Hou’eiki fika ‘uluaki mei he Lolo.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule’anga: ‘Oku ne, lahi ‘a e ngaahi fakakaukau fakap litikale ia ‘oku ou toki ako au mei ai pea ko e fielau p ko hono mala’e. Pea ko u fakakaukau foki ko ‘aneafi na’e ‘ohake ai ‘a e fakakaukau ko ‘o e S maletani. Sea ko u tui ko e, kapau te tau fakakaukau ki he talanoa ko eni ko e *policy* fononga ko ‘a e S maletani na’e ‘ikai ke kau ai ‘a e motu’a kafo ia. ‘A ia na’e ‘osi seti ‘ene, mahalo ko ha motu’a f fakatau’aki he ‘oku m hino he talanoa ia na’e lahi ‘ene s niti. Pea ‘oku ‘ikai ke tau tui tautolu na’e kau ‘a e motu’a kafo he’ene palani fononga l l a p ko ‘ene fononga nounou. Ka na’e ‘uhinga ‘ene afe ‘a’ana ia ko e ongo’i ko hono lotó.

Sea K miti Kakato: M lie.

‘Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule’anga: Pea ko e me’a ia ‘oku ou sai’ia ai ko h he

fil sefa Siamane he 'oku talamai he fil sefa, ko e tau te tau foki p ki he fakaf'o'ituitui. Pea ko e, 'a ia te tau toe lava p 'o fakalahi atu pea ko e melino te tau toe foki p mo ia ki he fakaf'o'ituitui.

Na'e 'i ai e lea 'oku fa'a 'ohake p fa'a me'a'aki hetau f me'a'aki Sea ko e kaunoa. Kapau te tau liliu 'a e kaunoa ki he tu'unga fakap litikale te tau peh ko e hala fakap litikale. 'A ia ko e me'a 'oku 'ikai lelei he tu'u fakatu'a fakavaha'apule'anga pea mo e ngaahi Pule'anga kehe ka 'oku tau fakahoko. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia na'e fai 'e he motu'a S maletani. 'Ikai ke tokanga 'a e motu'a ia p 'oku kaunoa p 'oku hala fakap litikale. Na'e tokanga p 'a e motu'a ia he 'oku kafa 'a e motu'a. Ka 'ikai ke ne fai ha me'a, sio 'oku 'alu atu kau faifekau 'oku 'ikai ke fai ha me'a ia. Ka 'ikai ke ne fai ha me'a ki h ka 'ikai ke m l l ai p 'e faingata'a'ia taimi l l a.

Pea 'oku ou tui ko e laum lie ia ko na'e fai'aki 'e he tangata S maletani 'ene ng ue na'e fai. Na'e 'ikai ke tokanga ia ke tau he 'oku hala ia he me'atau. Ka 'oku ou tui au kapau na'e 'alu atu 'oku lolotonga fai hono t ko tangata pea feinga ke fakafetau atu 'e tamate'i ia he 'oku 'ikai ke 'i ai, 'oku 'ikai ko ha tama tau. Pea na'e 'ikai ke 'uhinga peh 'ene 'uhinga 'a'ana ia. Ko 'ene me'a p 'a'ana na'e tokanga ki ai ke tokoni'i 'a e tangata ko .

Sea K miti Kakato: M lie.

Poupou ki he laumalie na'e me'a'aki Pal mia fekau'aki mo *West Papua*

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Sea ko u tui kapau te tau foki p tautolu ki he fakaf'o'ituitui p na'e kau p 'ikai pea ko eni kuo 'osi m hino kuo kau he palani faka-*regional* faka-Pasifiki 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki. Pea 'oku fakatokanga'i 'e he kau taki 'o e ngaahi fonua 'e ni'ihi 'o e Pasifiki te tau 'eke p me'a ko ia. Ko e me'a ko eni ko e h hono 'uhinga 'etau fie kaunoa he 'oku hala fakap litikale. K kia au m l p eni ia 'oku tau lea pea 'oku me'a'aki 'e he Pal mia ka 'oku ne 'ave 'a e ' misi 'atautolu 'oku tau tokanga. Ko e lau kilu eni 'a e kakai kuo mate he fonua ko eni. Pea kapau he 'ikai ke tau fai ha me'a ko eni ko 'etau lea p 'oku te'eki ke tau fai 'etautolu ha tohi te'eki ke tau fai 'etautolu ia ha 'ave pa'anga ki ai. P te tau peh te tau fakaf paki ki he fonua ko eni 'oku nau fai e, 'a hono nofo'i 'o e fonua ko eni. Kapau he 'ikai ke tau fai ha me'a pea ko e h leva, he 'e 'eke mai kia tautolu. Ko 'etau fononga foki ko eni Sea ka 'e 'i ai 'a e 'aho 'e 'eke mai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Ka 'oku ou peh Sea tukuange mu'a 'a e kongakoa ko ia he 'oku ou tui ko e laum lie ia na'e fai'aki 'e he 'Eiki Pal mia ko eni 'a 'ene fakatokanga ki he fonua ko eni pea 'oku tau kau fakataha mo e kongakoa hotau k inga he Pasifiki hono fakatokanga'i eni. Tukuange p 'ene palopalema 'ene hala fakap litikale 'a'ana mo e ngali kaunoa. Mahu'inga 'aupito ke tau fai ha me'a ki ai m l 'aupito.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito. 'Eiki Pal mia.

Lord Tu'i' fitu: Sea.

Sea K miti Kakato: K taki ko e 'Eiki N pele fika 'uluaki 'o Vava'u pea 'Eiki N pele 'o

Niua pea 'Eiki Pal mia pea tau p loti leva pea mei 'Eua.

Taukave ko e Konisit tone ko e fa'unga ia e tu'utu'uni e fonua

Lord Tu'i' fitu: Sea ko 'eku ki'i fakam 'opo'opo atu p au ko e 'uhinga ko e tu'utu'uni 'a e Konisit tone 'o e fonua ni ko e f 'unga ia 'o e *Foreign Policy*. 'Oku tatau p tapu mo e Tama Tu'i peh ki he Pal mia mo e Hou'eiki Minisit kuo pau ke tau fakaongoongo ki he tu'utu'uni 'o e fonua. Ko e 'uhinga ia. Pea ka 'i ai ha taha ia 'oku mo'ui fakafo'ituitui 'i tu'a mei he lao, tu'utu'uni ko eni 'oku ne fakalea ai 'a e *Foreign Policy* 'a Tonga ni 'oku 'ikai ke hoa ia mo fen pasi mo e tu'utu'uni ng ue 'oku ne pule'i 'a e *Law of the Land* ko e *sovereign*. Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: M lie lahi. K taki ko 'etau fakahokohoko N pele mei Niua, N pele 'Eua pea faka'osi leva he 'Eiki Pal mia pea 'osi 'a 'Eua pea Vava'u 16 pea 'Eiki Pal mia pea tau p loti leva.

Lord Fusitu'a: M l Sea. Pea ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na pea mo e K miti 'Eiki 'a e Fale ni. 'Oku ou fakam l lahi atu 'i ho'o me'a'aki 'Eiki Sea 'anenai 'a e tuku ke ha'u 'a e momona pea mo e ' lito 'a e taki taha malanga 'oku fakahoko 'e he kau M mipa.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Fusitu'a: He te u fai p ha'aku ki'i 'aliaki mou fakatonutonu mai p 'oku hala. Ko e ' lito ko me'a na'e malanga'aki he N pele fika 'uluaki 'o Vava'u. 'Uluaki ko e h nai 'a e tu'u faka-policy fakatu'apule'anga 'a Tonga ni ke fakam hino'i e poini ko ia. Ko hono ua 'oku fakapotopoto ke fakahoko ia fakatatau ki he lao mo e tu'utu'uni ? Ko hono tolu 'oku makatu'unga mei ai 'a 'etau f ng ue'aki pea mo 'etau ngaahi kupu fekau'aki ko 'i muli *bilaterally* mo e ngaahi fonua *multilaterally* mo e ngaahi sino pea fakatu'apule'anga fakam mani lahi mo e ngaahi sino fakatu'apule'anga. 'Oku 'i ai 'a 'ene fekau'aki ...

<002>

Taimi: 1130-1140

Lord Fusitu'a: pea ko 'ene *impact* he'etau 'ekon miká mo e mo'ui faka'aho 'a e kakaí. He ko e 'u tokoni ko ení mei mulí 'oku tau mo'ui ai. Ko ia ai, te u foki ki he'etau 'aseníá, koe'uhí ko 'etau alea'i 'a e L pooti Fakata'u 'a e Potung ue ko ení 'oku fakapotopoto ke tau sivi p ko e h 'a e tu'unga 'a e polis ko iá, *Foreign policy* ko iá he ko ia 'oku makatu'unga mei ai 'a 'etau v kotoa ko ení. Ko ia ai 'oku 'ikai ke u fakahalaki 'a e tui fakasamaletani pea mo e tui fakam lalé 'Eiki Sea. Ko e tui fakakalisitiané 'oku tau tui kotoa ki ai ka 'oku ai 'a e founga ng ue ke fakahoko'aki 'a e ng ue fakapule'anga, tautautefito ki ha 'ulu'i pule'anga mei ha 'ulu'i potung ue peh ni. Te u 'atu e fakat t ko ení, ko 'emau 'i he *UN* taukave'i 'e he ngaahi fonua 'i m maní 'a e tu'ukimu'a 'a e ng ue 'a Tonga ki he *NCD*, fakat t 'e taha, sai ai e polis tu'u pau ia 'a e Potung ué, kapau 'e 'alu atu e 'ulu'i potung ue ia ki ha ha'ofanga lahi taha 'i fakaem maní 'o ne malanga'i 'e ia ha me'a 'oku 'ikai ke fen pasi pea mo e polis faka'ofisiale 'a 'ene potung ué, 'e ai 'etau fakakaukau p 'oku fakapotopoto nai ia p 'ikai. Sai, fakat t 'e taha, ko e me'a 'oku taukave'i 'e he Tokoni Pal miá mo e *MEIDECC* ko e fakafepaki'i 'a e feliuliuiaki 'o e 'eá pea mo e ivi 'oku ne fakafo'ou, *renewable energy*. 'Oku hang ia ha tu'u mai 'a e *MEIDECC* 'o taukave'i

fakaem mani lahi 'a e 'u kaveinga ko ení, kae tuku atu leva 'a e Tokoni Pal miá 'o malanga'i 'o pou pou ki he tisoló pea 'o e 'u ivi mei he penisiní 'oku tau peh 'oku 'ikai ke fakapotopotó. 'Oku 'ikai ke fen pasi 'oku meimei tu'u fehangahangai. Ko e 'uhingá ia 'oku fiema'u ke fai ai e fakama'ala'ala fakamahino mei taumu'á. 'Uluakí ko e h e polis fakapule'anga ki he kaveinga ko iá 'a *West Papua* mo *Indonesiá* he 'oku 'i ai 'ene fekau'aki mo 'ene *impact* 'i he'etau v fakamulí. Pea ko e ngaahi makatu'unga ia ko iá 'e mei ai 'a 'etau feng ue'aki ki he langa fonua 'i he ngaahi sekitoa kehekehe ko 'oku fakafalala ki ai e mo'ui 'a e kakaí. Sekitoa ki ng tai, sekitoa ki t kanga, ko e me'a ko ke 'oua te tau fakasi'isi'i ia 'e tautolu. Me'a ia ke fai ki ai e hoha'a pea ko e me'a ke 'omi 'a e fakama'ala'ala ke mahino'i lelei he kakaí 'a e tu'unga 'oku 'alu ki ai 'enau pa'anga tukuhaú pea mo e *foreign policy* ko 'oku ne tu'utu'uni'i atu 'a e ngaahi v ko 'oku makatu'unga mei ai 'a e 'u me'a 'Eiki Sea. Ko e anga ia e fakakaukau. M l Sea.

Sea K miti: M l . 'Eiki N pele mei 'Eua.

Lord Nuku: Tapu p pea mo e Seá, fakatapu ki he kau m mipa e K miti Kakató, kae 'uhí ke fakahoko atu...(kovi e ongo)... 'o fel ve'i pea mo e Fakamatala Fakata'u ko eni ko 'a e Minisit Ki Mulí, 'o fekau'aki pea mo hono tefito'i fatongiá 'Eiki Sea. Ko e kimu'a ko ke u fakahoha'a ko 'i he Fakamatala Fakata'u ko ení 'Eiki Sea, ko e kongá 10,

Sea K miti: Peesi?

Tokanga ke fakakaungame'a 'a Tonga ki he taha kotoa pé

Lord Nuku: Peesi 3. 'Oku 'i ai 'a e fo'i kongá ko ai ko e laó, Ko e tu'utu'uni ki he ngaahi ng ue ki mulí 'oku h 'i he Kupu 39 mo e 40 'o e Konisit toné 'i he mafai 'o e Hau 'o Tongá, ko 'Ene 'Afió ko e Tu'i. 'A ia ko e 'ulu ia 'o e Pule'angá.

Sea K miti: Ko ia.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko e 'uhinga ia ko 'eku fakahoha'a ko ki aí, pea 'oku ou sio hifo leva ki he fakakupukupu ko ki muí, 'oku 'asi ai e ... kuo lave e feme'a'akí he 'aho ni ki 'Init nisia 'i he ... ko 'Init nisia 'i he peesi 35. Na'e ai e 'a'ahi mai 'a 'Initonisia mo 'enau misiona ki Tongá ni. Tokoni faka'ikon mika. 'A ia ke 'uhí ke fakalelei e ngaahi mat tahí, ngaahi mo e ngaahi koloa mei he niú pea mo e limú pea mei tahi. Ko e fakamatala eni 'i he Fakamatala Fakata'u ko 'o e 2015. A'u leva ki he 2016, hang ko kuo tu'utu'uni ko he 'e he laó, tau kaunoa tautolu ia he me'a ko 'a *Papua Niu Kini, West Papuá. West Papua* ko e kongá ia 'o 'Initonisia, ko ia 'oku ne hanga 'o pule'í. Pea hang ko e fakamalanga ko eni ko na'e fai, hang ko na'e fai he Minisit Ngaahi Pisini'sí, ko e 'omai e samaletani lelei, 'Eiki Sea 'oku tau 'osi hanga 'e tautolu 'o 'ave kau samaletani lelei ki *Papua Niu Kini*, 'ave ki ai e kau misinale, lahi 'aupito pea 'oku ng ue e kakai ko iá 'i Papua 'o a'u ki he 'aho ni, pea 'oku 'ilonga ia, ka koe'uhí ko e ivi ko eni mo e m lohi ko eni 'o 'Init nisia 'oku nau pule'i 'e nautolu 'a e kongá ko eni ko ... ko e 2016 'oku 'ikai ke 'asi ai, ka 'oku 'asi heni 'a e misiona mo e fietokoni mai 'a e Papua kiate kitautolu. Ka koe'uhí ko 'etau me'a ko 'oku faí 'oku 'ikai ke fakatatau ia pea mo e me'a ko 'oku tu'u ko 'i he lao tu'utu'uni ko 'a e Konisit toné. Hang ko na'e 'osi me'a atu 'aki he Fakafofonga N pele Vava'u 1, 'etau feng ue'aki fakatipil metika pea mo mulí, 'a ko e ko 'oku ui ko e *Foreign Policy*. Tau kaung me'a mo e taha kotoa p , pea 'oku 'ikai ai ha fili ia e ki'i fonua ko ení, pea 'oku fakamatala'i p ia 'o makatu'unga he'etau si'isi'í.

Pea na'e me'a mai e 'Eiki Pal miá 'aneafi ke fehu'i ki ai e me'a fekau'aki pea mo e sipotí, ko e tali ko ki aí, ko hotau ki'i fonua ni ko e ki'i fonua kolekole, ko e me'a ia na'e fakahoko mai ko 'aneafí. Kae 'osi ko iá pea tau fai 'e tautolu e ngaahi me'a, tau tautolu ia 'o kau 'i he ngaahi palopalema 'oku 'ikai ke tali he fonua ko ení 'e Tongá ni, ki ha fonua muli 'e ha'u 'o kau 'i he me'a fakapolitikale fakalotofonua ko Tongá ni. Ko e tokoní 'oku fai p ia, pea ko e kongá ko ke tau tala 'oku hala p kovi ko e h ha fa'ahinga founa ha'a fonua, ki hono ngaahi mafai 'o'oná, 'oku tau kau noa kitautolu ai Sea. He koe'uhí ko e fonua ko ení 'Eiki Sea, ko e pule Fakatu'i Fakakonisit tone. 'A ia ko hono mo'oní, 'oku ma'olunga e laó, 'i he me'a kotoa p 'i he fonua ni. 'Ikai ke ai ha taha ia 'e to e ma'olunga ange 'i he laó, h fanga he fakatapú 'i he 'Eiki Pal miá p ko 'etau peh tapu mo 'Ene 'Afió. 'E fai e ngaahi me'a kotoa p Sea 'o fakatatau ki he Konisit tone. Ko 'eku fanongo ko eni ko ki he anga 'o e feme'a'akí Sea, tuku mu'a ke u fai p 'e au 'eku fakakaukaú mo 'eku ongo'í. Talamai he Konisit tone 'ikai, pea 'oku talamai leva he Kupu 79 ko Konisit toné ka 'i ai ha taha 'oku ne hanga 'o maumau'i ha kupu 'o e Konisit toné 'o fekau'aki mo e v 'o e fonua mo ha fonua 'oku ai 'a e tu'utu'uni ki ai 'a e Kupu ko iá. Pea ko e me'a ia ko 'o fai ki ai e hoha'á. Te tau tukuange e samaletane lelei, na'e 'osi fai he Siasí ia mo e lotú 'a e fatongia ko iá. Ka ko 'ene tu'u ko 'i hení, kuo kailao 'a e pule'angá 'i he mafai 'o e 'ulu ko fonuá. Ko 'eku fakatonulea ia ki he Kupu ko eni ko 39 pea mo e 40 Sea. Ka ko e anga ia ko 'eku fakakaukau atu ko , he ko e 'uluaki me'a p ia 'oku fakahoko ko 'i hení ko hono talamai 'a e lao ke muimui ki ai 'a e Potung ue ko ení. Ko e fatongia ia ko hang na'e malanga ki ai mo me'a ki ai e 'Eiki Minisit Polisi. 'Oku malava p ia ke kei fai p ia he 'Eiki Pal miá, e *Foreign Affairs* p ko e Minisit Ki Mulí Sea. Ka ko e anga e fietokoni na'e 'oatu ko pea mei he N pele Fika 1 ko 'o Tongatapu ni, 'o Vava'ú, na'a 'oku fu'u lahi koe'uhí 'oku makatu'unga ai 'a e maumau lao ko eni ko 'oku hoko ko he taimi ni. He ko e maumau eni e Kupu e Konisit toné pea 'oku ai mo e Kupu e Konisit toné 'oku ne talamai ke ta'ofi 'aki e maumau lao ko . 'Oku to e h p ia 'i he kongá kimuí, fekau'aki e ngaahi kupú. Fekau'aki pea mo 'etau hanga 'o fakangofua 'a e CEDAW 'oku to e tu'u p mo ia he maumau'i e

<003>

Taimi: 1140-1150

Lord Nuku : ... Hou'eiki ko e Konisit tone, 'oku 'i he fakamatala p ko ení, 'Eiki Sea. Ko e ngaahi maumau ko iá te tau hanga 'o tukuange koe'uhí ko e anga 'etau ongo'í, pe te tau muimui ki he Konisit tone e fonuá. He ko e me'a foki ia na'e taukave'i mai 'e he 'Eiki Pal miá, pea mo e Hou'eiki ko e Kapinetí he 'aho ni. Ko e pule lelei mo faitotonu

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga : Sea Ki'i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Pisinisi Pule'anga : 'Oku toutou me'a'aki 'e he Hou'eikí, tapu p mo ia, 'oku ou kole fakamolemole atu p na'a fiematamu'a 'a e fakahoha'á, 'a e ta'efaka-Lao mo e ta'efaka-Konisit tone, ka 'oku ou fehu'i p 'aku ia. Ko e 'uhinga e ta'efaka-Lao mo e ta'efaka-Konisit tone, ko e 'ikai ke hiki'i pau 'i he 'etau *policy* fakavaha'apule'angá, pe 'oku 'i ai ha Lao pau pe ko ha kongá pau e Konisit tone, 'oku ne talamai 'oku 'ikai totonu ke me'a'aki 'e

he Pal mia ‘a e me’a na’a ne me’a’aki, fekau’aki mo *West Papua*. Pea ko e me’a ko fekau’aki mo e *CEDAW*, ko e *CEDAW* foki ia ‘oku talamai ‘e he ‘ kupu’i Lao ia. Na’e ‘uhinga ‘a e ‘ikai ko ke tali ‘e he fonuá, pea mo e toko lahitaha he taimi ni, pea fakatatafe atu he taimi ni, ko ‘etau ongo’í. He ‘oku ‘ikai ke ‘asi he kupu’i koniv sio ia ‘a e ‘ me’a ko ‘oku tau talaatu ‘e hokó. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi ia ai, ka koe’uhí ko e anga eni ‘etau ongo’i mo ‘etau fakakaukau atu ko ‘a e me’a ‘e hoko he kaha’ú, pea ko e ‘uhinga ia na’e fai ai ko ‘a e fakafepaki ki aí. M l ‘aupito, Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

Lord Nuku : ‘Eiki Sea, ko e me’a ia ‘a e Feitu’una, hono fakahoko e fakatonutonú. Ko e me’a ia ko na’e fai atu ki ai e fakahoha’á, Sea, ‘oku ‘ikai ko e ngaahi kupu ko ‘i loto e koniv sió. Ko e tu’utu’uni ko ‘a e Konisit toné, ko e mafai ko iá, ko e Talite pe ko ha me’a fekau’aki mo ha koniv sio, ‘oku tu’u ia he kupu 39 mo e kupu 40 ko ‘oku talamai ko ‘e he Laó. Ko e ‘uhinga ia ko , ‘oku ‘ikai ke u lave au ia ki he ngaahi kupu ko ‘i loto ‘a ko ‘i he koniv sió. ‘Oku ou lave ki he fatongia ko na’e fakahoko aí, ‘oku ‘ikai ke tataua ia pea mo e me’a ko na’e hanga ‘e he ‘Eiki Pal miá, pe ko e Minisit ki Mulí, ‘o tohi’i mai ‘i he peesi 3. Ko e tu’utu’uni ia mo e fatongia ko ko , ‘a ko ‘o e Potung ue ko eni ki Mulí. Ka na’e ‘ikai ke fai ha lave ia ki he ngaahi kupú.

Lord Tu’i’ fitu : Sea, ko e fakatonutonu mu’a, ko e tokoni p .

Sea K miti Kakato : ‘Io.

Lord Tu’i’ fitu : Ko ‘eku ki’i fakatonutonú p , Sea, ki he me’a ‘oku fai ai e feme’a’akí. K taki p na’a peh ‘oku ‘i ai haku loto ki he ‘Eiki Pal mia, ka ko’eku fakahoha’a p ‘aku eni ia he loto lipooti p . Kapau ko ‘Initonesia mo Tonga ni ‘oku t loto ‘i he polokalama 4, peesi 47. Ngaahi v fakafa’ahi ‘o Tonga, *bilateral*. Ko hono taumu’á eni ‘oku pehe ni hono fakafikefika he peesi 47, 190. Ke tauhi mo fakaloloto e ngaahi v ‘o Tonga mo e ngaahi fonua kehé. ‘Oku fakatefito ‘a e polokalama ki he tauhi e v fakakaume’a mo e tauhi ki he ma’olunga taha ‘o e ngaahi mon ‘ia ‘e ma’u ‘e Tonga ni. Sai, ko e v ia ‘o Tonga ni ko mo Papua Niu Kiní. Kapau te tau kumi ‘a e *regional*, ‘a e fo’i *movement* ko eni ‘a e Pasifikí, ke tau siofi’aki ‘i he *multi lateral*, peesi 49, polokalama 5, Ngaahi va’a l lahi ‘o tonga ‘i ‘Iulope. Ka ‘e lava p ia ke faka’uhinga’i’aki ‘a e *bilateral*. ‘Oku ‘ikai ke *recognize* ‘a e *regional* ia ‘i he fo’i *protocol* ko ‘o e koniv sio ‘o e *multi-lateral*.

Sea, ko hono kehekehe e *regional* mo e *international*. Ko e *regional* p eni ia ‘etau ki’i me’a. Ka ‘oku ‘alu k toa p ki he fu’u fakamalu ko . Ko e me’a eni ia ‘oku tau tokanga ki ai, na’a l unga’i kitautolu ki he Pule’anga Fakatahatahá, ‘oku tau kau noa’ia he me’a faka-Pule’anga ‘o e v ‘o e ongo fonua, **Soviet States**. Ko ia p , Sea, m l .

Sea K miti Kakato : M l . Ko ‘eku sio eni ‘aku ia ki he kupu 75 e Konisit toné. Ko e me’a ko na’e me’a’aki ko ‘e he Pal mia ia ‘o fekau’aki ko e mo *West Papua*, ko ‘ene *opinion* p ‘ana, mo ‘ene fakakaukau. ‘Oku ‘ikai ke monuka ai e kupu 75 ia e Konisit toné.

‘Eiki Pal mia : Sea, k taki ko e ki’i tokoni atu p .

Sea K miti Kakato : ‘A e kupu 75 ko eni e Konisit tone ‘oku ke me’a ki aí.

‘Eiki Pal mia : Ko ia.

Sea K miti Kakato : Ko ‘eku vakai ko ‘a’akú ia, ‘oku ‘ikai ke monuka ia. Ko e anga p ia e fakakaukau fakataki ‘a e Pal mia.

Lord Nuku : Sea, kuo ‘osi ‘omai ia mei ‘Initon sia, ‘oku ‘ikai ke nau tali ‘a e kaunoa ‘a e fanga ki’i fonua he Pasifiki ‘i he me’a ‘a ‘Initonesia, mo *West Papua*. ‘Ikai ke tali ia ‘enautolu. Pea ‘oku hoko leva e *opinion* ko na’e ‘oatú, Sea, ko e v ia ‘o ‘Initonesia mo tautolu. He kuo nau talamai ‘oku ‘ikai ke nau tali.

‘Eiki Tokoni Pal mia : Sea, ki’i fakatonutonu p , Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

Taukave Pule’anga kei mafana pe va Tonga mo ‘Initonisia

‘Eiki Tokoni Pal mia : Sea, na’e me’a’aki ‘e he ‘Eiki Pal mia, ‘i he *UN*, fekau’aki ko eni pea mo *West Papua*, ‘i Sepitema ia he ta’u kuo ‘osí. Ka ‘o kapau te mou me’a hifo p ki he peesi 35, palakalafi 119. *Under* he ‘Initonisia. Ko hotau v eni mo e ‘ fonua. ‘Oku peh ai. ‘Oku m fana ai p foki ‘a e v faka-tipilometika mo ‘Initonesia. Ko e me’a fakanatula p ia ‘o kapau ‘e kehekehe ha fakakaukau ha fonua mo ha fonua, ka ko e me’a ki he v faka-*bilateral*, ko eni ‘oku tohi mahino mai p ‘i he palakalafi 119, ‘ikai ke ‘i ai hano uesia. M fana. Na’e ‘osi fai e me’a ‘i Sepitema, kae me’a mai ‘a e ‘Amipasitua ‘Initonesia, he ‘aho 9 ki he ‘aho 11 ‘o T sema. Pea kapau na’e palopalema ‘a e me’a ko ‘i Sepitema, ko e h e me’a na’e toe me’a mai ai ‘i Tisema. Mahino eni ia ‘oku kei m fana p ‘a e v ia ‘o Tonga pea mo ‘Initonisia.

Sea K miti Kakato : Ko ia.

Lord Fusitu’a : Sea, k taki ko e ki’i fakatonutonu. Ko e me’a ‘e taha ‘a e m fana ‘a e v , ko e me’a ‘e taha ‘a e *foreign policy* ‘ofisiale ‘a e Pule’angá. Pea mo ‘ene fehanga hangai mo e me’a ‘oku me’a’aki ‘e he ‘ulu’i Potung ue ko ia. Ko hono ‘uhinga ia ‘a e faka’eke ko eni ne fai. He ko e *policy* ko ia ‘oku fakahoko ‘aki ‘a e v mafana ko ia ‘oku ‘i h p , pea ko e fakamalanga ko ‘oku fai ‘e he *UN*, ‘oku fepaki ia mo e v ko ‘oku feinga ke fakahoko ki he *nurture*. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e hoha’a ‘a e Falé, ‘o hang ko e me’a

‘Eiki Tokoni Pal mia : Sea, ko ‘eku ‘ai p ke fakamahino ange, pe ko e h ‘a e palopalema ‘a e v ‘o ‘Initon sia mo Tongá, hang ko ‘eku laú. Na’e me’a mai e ‘Amipasitua, nau ‘i heni he ‘aho e 3, m fana ‘aupito p e v ia mo ‘Initon sia. ‘E ‘i ai e kehekehe ia he fakakaukaú, ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ai ‘oku motu ai hotau v . Kei m fana p .

Lord Fusitu’a : Ko e fakatonutonu atu p , Sea. Na’a ‘oku ‘ikai ke tuput maki, mahalo na’a ‘oku ‘ikai ke mahino lelei ‘a e me’a ko eni

Lord Nuku : Sea, ‘osi ‘eku taimi malanga ‘aku he ongo fefakatonutonu’aki.

Tui 'ikai fakapotopoto 'oatu polis ng ue 'a Tonga fehanga hangai mo e UN

Lord Fusitu'a : Ko hono 'uhinga ia na'e me'a ai a 'Initonisia he m tia, 'oku 'i ai e kaunoa ange kia kinautolu, kau ai a Tonga ni, pea ko e poini ko 'oku 'oatu. Ko e 'uhinga ia 'oku v lelei ai a Tonga ni, ko e 'ofisiale ko 'a e *policy* 'a e Potung ue, *foreign policy*. Pea ka me'a atu 'aki 'i ha me'a ia 'oku fehanga hangai mo ia

'Eiki Tokoni Pal mia : Sea, kole atu pe ki he Fakafofonga, pe ko e h ko e fakatonutonu? He ko e tu'u he taimi ni 'oku kei m fana ..... ko e 'uhinga ke fakamahino'i mai ange. Kae tuku p mu'a ke u ki'i lau atu mu'a 'a e palakalafi 16. Ngaahi fatongia 'o e Potung ue. 'I he malumalu 'o e sekisoni 172, 'o e Lao 'o e Pule'anga. Ko e Minisit 'o e Potung ue ki Mulí, ko e Fakafofonga ia 'o Tonga ki he ngaahi fonua mulí, 'i he kupu 51 'o e Konisit tone. 'A ia ko hono fatongia, ko hono fa'u 'a e ngaahi founa ng ue ki muli, 'a e Potung ue ki Muli. 'Oku 'asi atu eni he *Section* 172. M l Sea.

Sea K miti Kakato : K taki N pele.

Lord Fusitu'a : Sea, ko e fakatonutonu p .

Sea K miti Kakato : K taki me'a ki lalo. Na'e me'a mai 'a e 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'u. Ko e *regional* 'oku lava 'o 'aonga p ia he *International*. Ko e me'a ko na'e fai 'e he Pal mia, ko e *regional*. Na'e foaki e pale ia ki ai he *international*, ko e pale fakalangilangi 'o 'ene me'a 'o fel ve'i mo e nofo melino 'a *West Papua*.

Lord Fusitu'a : M l Sea, ka u foki mu'a ki he me'a na'e me'a'aki 'e he Tokoni Pal mia. Ko e tefito'i fatongia ko 'oku fakahoko mai 'i he peesi 16, 'oku fakahoko 'e he Pal mia. Ko hono 'oatu 'a e *policy* 'ofisiale, *foreign policy* ko 'a e Potung ue. Ko ia kapau 'oku fehanga hangai mo e me'a 'oku me'a'aki 'i he UN, pe 'oku fakatupu ai e v lelei, pe 'oku fakatupu ai e v 'oku 'ikai ke lelei, 'oku kei fehanga hangai ai. 'A ia ko e fehu'i, pe 'oku fakapotopoto nai ia pe 'ikai.

Taukave ke fai ha ng ue kapau fakaehaua *West Papua*

'Eiki Tokoni Pal mia : Kole atu p , Sea, ke ki'i me'a mai e Fakafofonga, pe ko e h ko e me'a 'oku fehanga hangai? Pea kapau ko e *position* eni 'a e Pule'angá 'oku me'a'aki 'e he Pal miá, 'i Sepitema, 'o peh . 'Oku tonu ke fai ha sio ki hono fakaehaua 'a e totonu 'a e tangatá. 'Oku 'ikai ke tau peh 'etautolu 'oku tonu ke to'o mai a *West Papua*. 'Oku kei 'i ai p . Pea 'oku ngaohi kovi'i 'a e ...

<006>

Taimi : 1150- 1200

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato : Mahalo kuo fe'unga e taimi kuo u tukuatu kia kimoua, kae tukuange ki he 'Eiki N pele 'o 'Eua. 'Oku fou moua he me'a kehe, 'Eiki N pele. K taki, faka'osi mai.

Lord Fusitu’a : Ko e fakatonutonu ‘oku pau ke fakahoko.

Sea K miti Kakato : K taki, ‘Eiki N pele.

Taukave ‘ikai fiefia Ínton sia ‘i he me’a Pal mia fekau’aki mo West Papua

Lord Nuku : K taki p , Sea. ‘Oku ou fie tu’u p au ki ‘olunga ‘o faka’osi ‘eku me’a, ka koe’uhí ko e anga e fakaf tunga ko ‘oku fai atu ki he Feitu’u na. ‘Eiki Sea, ko e kupu ko eni ko na’e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘i he peesi 35, na’e fai ia kimu’a,pea toki ‘omai ‘a e ongoongo ko ení. Ongongo ko eni, mahalo kuo uike kuo ‘osí pe na’e fai mai ai. ‘A eni ko ‘oku ‘ikai ke fiefia ‘a ‘Initonesia ‘i he me’a ‘oku fai. Ko e tu’unga ia ko ‘oku ‘i aí. Ka ko e ‘aho ko na’e fai mai ai ‘a e ‘a’ahi ko ení, Sea, ko hono natulá eni. ‘A eni ko ‘oku ‘asi ai ‘a e ‘a’ahi pea mo e misiona, pea ‘oku m fana ‘a ‘Initonesia. ‘Ikai ke ‘amanaki a ‘Initonesia ia te tau ange kitautolu ‘o kau noa he’enu me’a fakalotofonuá. Pea mo Papua Niu Kini. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga ko ki aí.

Monuka kupu 39 & 40 Konisitone he me’a Pal mia

Ko ‘eku fakamalanga ‘e foki p ia. Na’a ku fakamalanga p au, ‘Eiki Sea, ‘i he kupu ko ko na’e tohi’i mai ‘e he ‘Eiki Minisit Laó, ‘e he ‘Eiki Minisit ko eni ko ki Mulí, ‘o makatu’unga ai ‘a e tefito’i fai fatongia ko ko . Pea ko ‘eku lave’i ko , ke hang ko e ‘aho ni. Fakahoko mai mei he Hou’eiki Kapineti, tonu p ‘enu me’a ia ‘anautolu ‘oku faí. ‘Oku ou fakahoha’a atu au, ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai, ‘oku maumau e kupu ko eni 39 mo e 40. Pea fakamatala’i ‘e he kupu 51 ‘o e Konisit tone, ‘a e fatongia ‘o e Minisit ‘oku ‘uhinga ai hono filí.

Sea K miti Kakato : Sai p ia. ‘Omai p ‘e koe ho’o fakakaukau.

Lord Nuku : Ko e me’a leva ko ‘oku ou fokotu’u atu ki he Feitu’u na, ko e ‘uhingá, he ‘oku fet ’aki kehekehe ‘a e ongo faka’uhingá. F f leva kapau te u fakah mai, ke ‘omai e Fakamaau ke ha’u ‘o fakamaau’i pe kohai ‘oku tonú ‘i he kupu ko eni ‘o e Konisit tone. Koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke lava ia ke solova ‘i Fale ni. Kei talamai p ‘enautolu ‘oku tonu p nautolu, kei talaatu p ‘e au ‘oku maumau e kupu 39 mo e 40. Pea ko e ‘uhinga ia ko , kapau ko e ‘uhinga ia ko ‘oku ‘ikai ke lava ‘o veteki ‘i Fale ni, ‘oku talamai leva ‘e he Kupu 75, ha’u e Fakamaau ‘o fakatonutonu pe kohai ‘oku tonú. ‘I he anga ko ‘o e ngaahi faka’uhingá. ‘A ia ko e natula ia, ‘a ia ko ‘oku a’u ki ai ko ‘a e fakamalanga, koe’uhí ko e ngaahi feme’a’akí. ‘A ia ko e me’a leva ‘oku hokó, te u fakakaukau leva, mahalo na’a ‘oku sai ange ke u hanga ‘eau ‘o ‘omai ‘a e Fakamaau’anga ke ha’u ‘o fai e fakatonutonu, koe’uhí ke u fiem lie. Pea mo e kakai ko ‘o e fonuá.

He ko e me’a ko ‘oku hoko he taimi ni, Sea, ko e fonua ko eni, Sea, ko e fonua tui faka-Konisit tone. ‘A ia ko e ‘ulu ia ‘o e fonuá, ko e *Head of State* ia ko e ‘o Tonga ni, ko e Tu’í. Ko Pal mia, ko e ‘ulu ia ‘o e Pule’angá, *Executive*, ke fai e ngaahi fatongiá. Pea ‘oku hanga leva ‘e he fo’i kongá e ua ko iá, ‘o fakamavahevahe’i ‘a e ongo mafai ko iá, ki hono fai e fatongia, ‘e he *Executive*, pea mo e tu’utu’uni ko eni ko , ‘a eni ko ‘oku fai mai mei ‘olungá, Sea. He ‘oku ‘asi p ia heni. ‘I he peesi 4. ‘E fakataumu’a e ng ue ki Muli, ke a’usia ‘o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni mei he ‘Ene ‘Afió, ko e Tu’i ‘o Tongá. Ko e peesi 4 ia, ‘i he kongá 15. Ko e ngaahi fatongia ‘o e Potung ue, pea ko e palakalafi, ongo laine fakamuimitaha ko ki ai, ‘a ia ‘oku tu’u mai ai e me’a ko iá, ‘e Sea. Kuo pau

Sea K miti Kakato : ‘Io, hoko atu.

Lord Nuku : Ko e me’a ia na’e tohi mai ‘e he ‘Eiki Minisit hení, ‘e fai ki ai ‘a e muimuí. Pea na’a ku lave ko ki he CEDAW, na’e toki fakatonutonu mai mei he mafai ko iá. ‘Oua te mou to e ala ki ai. Kuo tau ‘osi faai atu kitautolu ia ‘i tu’a Hakautapu. Pea toki ala mai leva e mafai ko ení.

Veivosa Taka : Sea, ki’i tokoni atu p ki he Hou’eiki.

Lord Nuku : Sea, ‘oku ‘ikai ke u.. kuo mei ‘osi e taimi ia, ‘oku ‘ikai ke u tali ‘eau e tokoní.

Veivosa Taka : Sea, ki’i fakatonutonu.

Lord Nuku : Sea, ko e me’a ia ‘a e Feitu’una, Sea.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eikí. Sea, ‘oku ou fakam l ‘aipito he me’a ‘a e Hou’eiki, fekau’aki pea mo e ngaahi hala ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘i he’ene lea he *United Nations*. Sea, ko ‘eku fakatonutonu ‘oku pehe ni. Ko e feitu’u ia ‘oku t langa’i ai ‘a e ngaahi me’a m lohi mo e ngaahi me’a mahu’inga ‘o m mani, fakatahataha ki ai ‘a e kau taki e Pule’angá. Pea nau alea’i ai ‘a e ngaahi me’a ‘e lava ‘e melino ai ‘a e anga e nofo ‘a m mani. Ka ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o to’o hake ‘etau ki’i Konisit tone, ke lava ke fakafepaki’i’aki.

Lord Tu’i’ fitu : Sea, ka u ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga, fakamolemole. ‘Oku alea’i pe ia ‘i he *protocol*. Ko e *protocol* p . ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a noa’ia ia ‘i he *United Nations*, ke kaunoa’ia, ko e *protocol* p . Ko e fakatonutonu ia, Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

Veivosa Taka : Sea, ko e Minisit eni Ki Mulí, pea ko hono fatongia ia ke lea ‘i he ngaahi fakataha pehe ni ‘a e *United Nations*. Na’e fai e fakataha pehe ni ke t naki e melino ‘a ‘Isileli pea mo Palesitaine, ka ‘oku ha’u e kau taki ‘o nau felingi’aki. Ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘e lelei ai ‘a e ngaahi palopalema ko iá. Ka ‘oku tau tu’u hake tautolu he ‘aho ni ‘o tala ‘oku hala. Tonu ke ‘alu e tamasi’i ia ko ‘o Pal mia, kae ‘alu ia ‘o ‘ai e me’a ‘oku tonú. He ko e *policy* ng ue ‘a e Pule’angá, ‘e ‘i he Pal mia, Sea.

Sea K miti Kakato : Malanga p koe ‘i ho’o poiní.

Lord Nuku : ‘Oku ou fakatonutonu atu, Sea, ‘oku fakafo’ituitui ‘ene me’á.

Sea K miti Kakato : Ko ia, kuo u ‘osi fakahoko ki ai.

‘Eiki Minisit Ngoue : Sea, ka u ki’i tokoni atu. Fakatapu atu ki he Feitu’u na, Sea e K miti Kakató. Peh foki kia tautolu k toa, kau M mipa e Fale Aleá. Ko e ki’i fie pou pou atu p ki he

me'a ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'akí. Ko e tu'u foki 'a e kuonga ko ení, 'oku M mipa 'a Tonga ni

Sea K miti Kakato : Hou'eiki, k taki 'o tui homou kote.

Taukave fatongia ngaahi fonua m mipa UN ke talanga'i ha ngaahi me'a hoko 'i m mani

'Eiki Minisit Ngoue : 'I he ngaahi ng ue'anga lalahi kehekehe 'i m mani, pea kau ai foki 'a e *United Nations*. Ka ko 'etau h ko 'o M mipa aí, 'oku tau totongi foki 'etau pa'anga ki ai, koe'uhí he 'oku tau M mipa. Pea ko 'etau h ko ki aí, 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni pau 'a e ngaahi ng ue'anga ko ení, mo e ngaahi koniv sio 'oku tau ki ai, ko tautolu ko e paati ki loto. Pea 'oku ou tui,ko e fekau'aki ko mo e totonu 'a e tangatá, ko e taha ia e ngaahi kov sio ko 'a e *United Nations*. Pea 'oku ou tui 'oku paati tatau p a Tonga ni ki ai, pea mo 'Initonesia. Pea ko e ngaahi fakataha ko eni ko 'oku fakahokó, ko e ngaahi fakataha, 'oku 'uhinga ia ke nau fakataha ke nau hanga 'o alea'i e ngaahi me'a ko 'oku hoko he ngaahi koniv sio ko eni, 'alu ki he fakaiiki ki ko . Pea ko e me'a ko ki he fehangahangai 'a e Pule'anga mo e Pule'anga, 'oku anga p e motu'a ni ki he ma'u fakataha he ngaahi fakataha lalahi ko eni, ko e me'a ko ki he fakahoko mai ko ha loto 'o ha fonua, 'oku fepaki ma'u p mo e fonuá. Pea 'oku kau ai p , 'oku anga ki ai e motu'a ni, lahi e ngaahi fonua 'oku nau fakahoko mai honau ngaahi loto fekau'aki mo e kongá e koniv sio ko . Nau peh 'oku 'ikai ke fe'unga hono fakahoko ko ia hotau ki'i fonuá. 'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ia. 'Oku ou tui ko 'ene me'a p na'e me'a fo'ou ai, 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai ko 'a e feme'a'akí, koe'uhí he na'e 'ohake 'i he m tia. Ka ko e me'a ko ia kuo pau ke alea'i 'i he fakataha kotokotoa p , koe'uhí ke nau muimui'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia 'oku ha he koniv sio taki taha. Ka ko e fatongia e fonua kotoa p 'oku M mipa he Koniv sio ko iá, ke alea'i pea fakahoko hono loto totonu, mo e ongo totonu ko 'a e fonua ko iá, pe ko e h 'a e founa ng ue 'a e fonua ko ia 'oku fekau'aki ko mo ' koniv sio ko ení. Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'ene fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'akí. Pea 'oku ou faka'amu noa p 'oku 'i ai ha tokoni atu.

Sea K miti Kakato : Hou'eiki, malie 'aupito he feme'a'aki. Kuo tau 'alu 'o tukufakaholo, kuo tau 'alu kia Samaletane, kuo tau koniv sio, kuo tau *protocol*, kuo tau tipil mes . Fakafiefia lahi. Tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea : Hou'eiki m l 'aupito e feme'a'akí, ka tau toki hoko atu he 2.00 'a ho'ataa. M l .

(Na'e break heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1400-1410

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Tu'ivakan*)

'Eiki Sea: Tapu p mo e 'Eiki Pal miá, kae 'uma' 'a e Tokoní mo e Hou'eiki Kapinetí, tapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele 'o e fonuá, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Ko e ki'i me'a nounou p . Ko e 'Eiki Minisit *Revenue*, koe'uhi p na'e lau p 'a e L pooti

‘a e K mití ke tukuhifo, tukukehe kapau ‘Eiki Minisit ‘oku toe ‘i ai ha’o fakama’ala’ala, ka kuo ‘osi tukuhifo ki lalo. Ka ‘ikai pea tau liliu. ‘Eiki Minisit .

Fakama’ala’ala ki he founga ngaue lava kae tukuange atu \$ tokoni v henga fili

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, pea tapu pea mo e Hou’eiki M mipa. Sea, ke mea’i p hou’eikí ‘Eiki Sea, ko e L pooti ko ení ‘oku fel ve’i ia mo e founga ng ue ko , kae lava tukuange atu ‘a e ngaahi pa’anga ng ue ko ia ki he ngaahi V henga Fili. ‘Oku ou ‘ilo’i p ‘oku ‘api’api ‘a e taimí Sea, ka ‘oku ou kolé p ‘e faingam lie p Sea, ke alea’i ai p ‘e he Fale. Mahalo na’a ‘oku to e p ha uike ‘e 3, ka ‘oku lahi ‘a e ngaahi fie ma’u ia mei he kau m mipá ki he s niti ko ení, ke fai ha tu’utu’uni ki ai ‘a e Fale. Ko e kole p .

‘Eiki Sea: Sai p kapau p ‘Eiki Minisit te ke fakama’ala’ala p , koe’uhi kae ‘ai p ke ‘asenita’i ‘a e houa pongipongi ‘apongipongi.

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H mai: M l ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Pal mia.

‘Eiki Pal mia: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ ‘a e toenga ‘o e hou’eiki. ‘Oku ‘i ai p ‘etau ki’i me’a faka’eiki, mahalo ‘oku ‘osi a’u atu p ki he Feitu’u na. Ko e tokotaha ko tokotaha Fale Alea m l l , M mipa Fale Alea mal l , pea ‘ikai ngata aí, ka ‘oku ne to e ma’u ‘a e ‘ lakanga ma’olunga he Pule’anga. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e... Sea ia he PSC pea toe m mipa ‘i he Reserve Bank. ‘Oku ‘i ai p mo e ngaahi fatongia kehe ka ko e fakamanatu atu p ‘etau ki’i me’a ko ia.

‘Eiki Sea: Tukuatu p ki taumu’a hou’eiki, ko e me’a ia ‘a e Pule’anga. ‘Oku ou tui p ko e tokotaha ‘oku ng ue he Pule’anga. Tau liliu ‘o **K miti Kakato**.

(Ne me’a mai leva ‘a e Sea K miti Kakato – Penisimani ‘Epenisa Fifita ki hono me’a’anga)

Fakamatala Fakata’u ki he Potung ue ki Muli & Fefakatau’aki 2015

Sea K miti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Pal miá, tapu mo e Hou’eiki Minisit ‘o e Kapinetí, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele ‘o e fonuá, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, tapu ki he Kalaké kae ‘uma’ ‘a e kau ng ue ‘o e Fale. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi, m l ho’omou laum lie lelei hou’eiki, pea mou me’a mai ke to e hoko atu hotau fatongia ki he fonua. Hoko atu p ‘a e feme’a’akí, ki he Fakamatala Fakata’u ki he Potung ue ki Muli & Fefakatau’aki 2015. Ko e hokohoko eni ‘o e feme’a’aki. ‘E tafi mala’e ‘a Vava’u 16, pea 2 ‘a Tongatapu 4, pea tuku ki he ‘Eiki Pal miá ko e ‘Eiki Minisit ia ki Mulí, ke ne fai’e ia a e aofangatukú, pea tau p loti leva. Vava’u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, peh ‘eku fakatapu ki he ‘Eiki Pal miá mo e Hou’eiki Kapinetí, peh foki ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pelé, pea peh ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai p ‘a e me’a ‘oku ou fie fakahoha’a ai fel ve’i pea mo e L pooti Fakamatala Fakata’u ‘a e Potung ue ki Muli, 2015. Ki mu’a ai ‘Eiki Sea, ‘oku ou loto p ke u fakam l heni ki he ‘Eiki Minisit ‘a e Potung ué, ‘a ia ko

e 'Eiki Pal miá ia, pea peh ki he ng ue lahi kuo nau fakahokó, pea peh foki ki he pule ng ue mo e toenga 'ene kau ng ue hono kotoa p . 'I he taimi na'a ku lau ai 'a e L pooti ko ení 'Eiki Sea, na'a ku mahino'i lelei p 'a e lahi 'a e ngaahi faingata'a kehekehe mo e ngaahi pole kehekehe na'a nau fetaulaki mo iá, talu hono liliu 'a e Pule'anga ni, ki he Pule'anga fo'ou, mo e fiema'u ke to e faka-temok lati ange 'enau fakahoko fatongia. 'Oku h kotoa p ia 'Eiki Sea 'i he peesi 89 ki he peesi 93 'o e L pooti ni. 'Oku 'ikai ke u fie lave ki ai 'Eiki Sea, ka ko e taha foki eni ha Potung ue 'Eiki Sea, 'oku mahu'inga 'aupito ki he 'etau ngaahi langa fakalalakaká, mo 'etau ngaahi fetu'utaki mo tu'apule'angá 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe p . Kae tautautefito ki he 'enau tu'uaki atu 'a Tonga ni ki tu'apule'anga, pea peh foki pea mo hono kole ha ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fonua mulí, ke tokoni'i mai hotau ngaahi v henga Fili takitaha. Pea peh foki mo e ngaahi *project* iiki mo e ngaahi *project* lalahi 'oku fie ma'u ke fakahoko 'i hotau fonua ni. 'Oku 'asi kotoa p ia Sea 'i he peesi 28 ki he peesi 39 'oku 'ikai ke u to e fie lave au ia ki he tafa'aki ko iá 'Eiki Sea.

Tokanga ki he ngaahi visa na'e foaki he 2015

Ko e me'a 'oku ou fakahoha'a aí Sea, 'oku 'asi ia he peesi 25 'o e L pooti p . 'A ia ko e t pile fika 3 kalasi 'o e visa ne tukuatu 'i he 2015. 'Oku fakak toa 'a e visa fakak toa na'e tukuatu he 2015, fakak toa mo e visa 'e 3,701, na'e foaki atu mei Tonga ni. 'Eiki Sea koe'uhi p ko e nounou 'eku taimi, ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: 'Oku 'ikai ko ha'aku fakatonutonu eni, ka ko 'eku fakahoha'a atu p , tapu pea mo e Feitu'u na, tau lele foki he fo'i *issue* ko eni 'a West Papua, ka ko eni 'oku 'omai 'a e *issue* ko eni. Ka ko u fokotu'u atu ke tau 'ai mu'a 'a e me'a ko ke 'osi ia, ka tau 'alu ki he *issue* fo'ou ko eni.

Sea K miti Kakato: M l . 'Oku ou peh 'e au ia kuo 'osi lava 'a e ' me'a ko ia. Te'eki ai?

'Eiki Pal mia: 'Oku ou fie fakahoha'a au ki ai.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe.

'Eiki Pal mia: Sai p .

Lord Nuku: Kapau leva koe'uhí na'e te'eki foki ke 'osi 'eku fakahoha'a 'anenai, kae sai p ko eni kapau 'oku fakahoha'a 'a e 'Eiki Pal mia.

Sea K miti: Ko ia, na'a ku peh 'e au kuo 'osi t kunga lelei kae sai p ia ke me'a mai...

<008>

Taimi: 1410-1420

Sea K miti Kakato: Me'a mai e Pal mia.

Hoko atu alea'i 'isiu fekau'aki mo *West Papua*

'Eiki Pal mia: 'Uluaki 'oku ou 'oatu 'a e fakam l heni ki he Hou'eiki N pele 'i he ngaahi malanga m lie kuo tau fanongo ai he 'aho ni fekau'aki pea mo e *issue* mahu'inga mo fakam mani lahi ko eni. Ko ia 'oku ou 'oatu 'a e fakam l ki he, kou fanongo lelei ki he ngaahi 'uhinga pea 'oku, 'oku ou tui kuo to e mahiki hake e tu'unga tipeiti 'o e Fale Alea ni ki he tu'unga ma'olunga 'aupito fakatatau ki he anga ko 'o e fanongo 'a e motu'a ni ki he ngaahi 'uhinga 'oku 'omai fekau'aki ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Pal mia: Mo e *issue* ko eni 'a *West Papua*.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Mahu'inga e founga ng ue pe *protocol*

'Eiki Pal mia: Ka 'oku ou fie lave p ki ai ko hono 'uhinga p he 'oku mahu'inga pea 'oku kei ... Ko hono mahu'inga 'oku fai 'a e t langa ki ai 'a e kakai 'o e fonua ko hono fakamo'oni ia 'a e mahu'inga 'o e *issue* ko eni. Lahi 'aupito e ngaahi me'a kuo 'ohake mo e ngaahi poini fakalao mo faka-Konisit tone pea 'oku ou faka'apa'apa lahi ki ai ka 'oku ou fie lave p ki he fanga ki'i me'a iiki ki mu'a pea u toki lave ki he anga ko e tu'u ko 'a e lao mo 'etau v fakatipilom tika mo e ngaahi fonua. Te u ki'i lea atu ki he me'a ko eni ko e *protocol*. Ko ia ko e me'a ko eni ko e me'a 'oku fakam mani lahi pea 'oku fonua kotokotoa p 'oku 'i ai hono founga pea ko e founga e fonua kotokotoa p 'oku fai 'o fakatatau ki he'enau lao pea mo 'enau tu'utu'uni, Konisit tone pea 'i he taimi ko 'oku nau fehangahangai ai p 'oku nau feng ue'aki fakataha ai mo e ngaahi fonua muli, 'oku 'i ai p mo hono ngaahi founga. 'A ia ko e ngaahi founga ko ia 'oku tafe hifo ia mei he Potung ue ko eni 'oku 'i ai 'a e motu'a ni. Ka te u lave ki he mahu'inga 'o e me'a ko eni ko e *protocol* he ko e me'a mahu'inga ia 'i he Potung ue 'oku ou 'i ai. Ka te u 'oatu ha fanga ki'i me'a fakam mani lahi mo fakahisit lia ke tau ki'i fakakaukau ang ... ki he fo'i lea ko eni ko e *protocol*. 'I he hisit lia ko 'o e fonua ni na'e hanga 'e Tupou I 'o, mahalo ko hono 'uluaki maumau'i ia ko 'o e *protocol* he fonua ni. Ko e toputapu ko ia 'o e Tamah 'a na'e me'a 'i 'Eua. Na'e ... k taki 'i Tungua pea peh ki he Tu'i Tonga na'a ko e fepikitaki 'a e ongo fo'i ua ko eni ko kinaua na'e 'i he tumutumumu 'o e fa'unga 'o e fonua ni 'i hono faka'apa'apa'i pea mo e ngeia mo e langilangi 'oku na ma'u. Ko e *protocol* ko eni na'e hanga 'e he masi'i ko Taufa'ahau 'o veuki, *protocol* ko eni pea 'oku ... 'ikai ke u lea ki ... Ko e hisit lia 'oku 'osi mahino kiate kimoutolu. Ka ko e h e me'a na'e iku ki ai? Ko 'eku fehu'i ia mou takitaha tali.

Ko e *protocol* hono ua 'oku ou fie lave ki ai ko e ngaahi me'a 'oku 'asi he hisit lia, na'e hanga 'e *Gandhi* 'o maumau'i pea na'a ne fehu'ia 'a e *protocol* ko 'o e anga 'o e tui pea mo e anga e fakanofonofu fonua. Hanga 'e *Abraham Lincoln*, to e fai e fo'i me'a tatau Hanga 'e *Martin Luther King* 'o fai e me'a tatau. Pea na'a mo hotau Fakamo'ui 'a S s na'a ne hanga 'o fehu'ia na'a ne maumau'i e *protocol* ko eni 'o e anga ... lolotonga e Tu'i ko 'a Sisa. Pea laka fakah h 'a S s ia he Sapate Paame 'o tala ia ko e Tu'i Siu ia. Mou vakai ange ki he me'a 'oku hoko. Langilangi pea mo e ngeia mo e fu'u mafai 'o e Tu'i. Fehu'ia e tokotaha ko eni. Tu'i koe toe Tu'i mo eni. Ko e, 'i he anga ko e nofo 'a e hisit lia mo hono 'analaiso ko e hisit lia 'o m mani, pea 'oku 'i ai 'a e fo'i me'a 'oku 'asi mai. Ko hono fakap langi 'oku peh , *Ko e leadership without the morality*

is doomed to fail. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke tau ta’efaka’apa’apa ai tautolu ki he lao. Fai p e faka’apa’apa ia. Ka ko e me’a eni ko ‘oku ne hanga ‘o fakamaama e fo’i m mani ko eni mo ne ‘ave teke e sivilaise e fa’ahinga ‘o e tangata ‘o ‘alu ‘o nofo he tumutumu, ‘a e me’a ko eni ‘oku ou talanoa atu ki ai.

Fakamahino Pal mia keisi kehekehe ‘e ua ‘a West Papua

Ko e me’a ko eni ‘o *West Papua*, ko u mahino lelei kiate au ‘a e *policy* ‘a hotau Pule’anga, ko e tauhi ‘a e ngaahi, ‘a e ngaahi lao p ko e ngaahi ouau ‘o e fetu’utaki fakatipilom tika. Ko e keisi ko eni ‘a *Papua New Guinea* ‘oku ua ‘oku ou faka’amu p ke mahino. ‘Uluaki, ko hono *abuse* mahalo ko e fo’i lea fakap langi ia p ko hono p ’ si’i ‘o e totonu ‘a e tangata, ‘a e kakai. Keisi kehe ia. ‘Oku ‘i ai mo e keisi ‘e taha ‘a *West Papua* ko ‘enau tangi ki he tau’at ina. Nau loto ke nau *independence self-determination*. Keisi kehe ia. Ko e keisi ‘uluaki ‘oku faka’at ke fai e lea ki ai. Pea ‘oku ‘asi p ia ‘i he fakataha ko eni na’e fai he ta’u ni mo e ta’u kuo ‘osi, ‘a e lea ‘a e ngaahi fonua kehekehe *Syria*, lea e fa’ahinga ‘e ni’ihi he me’a ko eni ‘oku hoko ‘i *Russia* mo hono kaung ’api. Lea e ngaahi fonua he Kalipiane, Saute ‘Amelika, lea mo ... pea mo ‘Afilika he’enau ngaahi me’a, me’a tatau. Pea tau lea tautolu he Pasifiki. Sai ko e anga ko e tu’u fakam mani lahi ‘a e *UN* ‘oku pehe ni, ‘oku fakamalumu ‘i he *UN* ‘a e ngaahi *issue* faka ... ngaahi me’a fakalotofonua, *national issue*. Pea ‘oku to e ‘i ai mo e fo’i *level* ‘e taha ko e *regional issue*. Pea ‘alu lea ai ki he ... Ko e ngaahi me’a ko ‘atautolu ‘etau palopalema ‘i Tonga ni, ‘oku ‘ikai ke tau ‘alu hangatonu tautolu ki he *UN*. ‘Oku tau ‘alu tautolu ia ki he *PIF* ... p ko e h ... ‘O fai ai hono alea’i, pea ka tau ka lototaha ai, ‘ave lea toki ‘ave ki h ... Ko e *issue* ko ena ‘a *West Papua* na’e ‘osi faka’at ‘i he *regional* ke fai hono talanoa’i. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e talanoa’i ko ia pea paasi ai ke fai e loto, ‘ikai. Ko e tu’u p ia he ‘asenita, ‘at ke tau lea ki ai. ‘Osi ko ia pea toki ‘ave ki h , na’e ‘ikai ke tapui ke lea ha taha, faka’at p ia ‘o hang tofu p ko e ngaahi totonu ‘a e ngaahi fonua ‘o e ngaahi feitu’u kehekehe ke nau takitaha lea ki he palopalema ‘o honau ngaahi feitu’u. Pea ‘oku ou fie fakamahino e me’a ko eni ke mahino ‘oku tau ‘alu mei he *national* ‘a ia ko ‘etau me’a fakalotofonua, ngaahi me’a ‘oku fekau’aki mo e *climate change* mo ‘etau palopalema, tau talanoa’i he Fale Alea ko eni. Ko ‘etau maaui heni mo e Pule’anga ko , tau ‘ave lea ki he *regional*. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fu’u fakataha’anga ‘e 4 nau lave ki ai ‘anenai. Paasi mei ai tau ‘alu ki h . Ko e me’a ko na’e paasi ‘i h , ko e *abuse* p ko e *violation* mo e totonu ‘a e kakai. ‘At ia ke fai e lau ki ai.

Ko e *issue* hono ua ‘a e *sovereignty*, ‘a ko ‘oku fai mai ai ‘a e lave ko eni. ‘Oku ‘ikai ke tau ala tautolu ki he *sovereignty* p ko e totonu ‘a *Indonesia*. Ongo fo’i me’a makehekehe ‘e ua. Ko e me’a hono ua ko *sovereignty*, ‘oku ‘ikai ke tau tautolu ‘o fehu’ia e me’a ko ia he ‘oku ‘i ai e founa ia ‘a e *UN* ko e *decolonization process*, kuo pau ke muimui ai ‘a e *UN* ia mo e ngaahi fonua ko ‘oku nau tangi ki honau tau’at ina, ‘oku ‘at p ia. ‘Oku ‘ikai ke tau tautolu ‘o fehu’ia ‘a e me’a ko ia. Ka ‘oku tau fehu’ia ‘a e, ‘a hono maumau’i ‘o e totonu ko ‘a e tangata. ‘I he *declaration* ko eni e *human right* ‘a e *UN*, ‘oku ‘i ai ha kupu ‘e ua ‘oku ‘asi ai, ‘a ia ko e *Article* 14 ...

Lord Tu’i’ fitu: Sea ko e ki’i fehu’i p fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Fehu’i.

Lord Tu’i’ fitu: Fehu’i p ki he ‘Eiki Pal mia, na’e me’a he mahu’inga ‘o e *protocol*. Ko e

protocol e fakataha na'a ke me'a ki ai 'o fakafofonga'i 'a Tonga ni he *national interest* 'a e fonua na'e makatu'unga he *human right* p ko e *climate warming*? M 1 .

Taukave'i Pal mia hono p 'usi'i totonu kakai West Papua

'Eiki Pal mia: Makatu'unga he *human right*. Ko e me'a ko na'e 'ohake 'i *Papua New Guinea* ko hono p ' si'i 'a e totonu 'o e kakai ko eni pea na'e 'oatu mo e kau fakamo'oni, toko nima kilu kuo 'osi mate he ta'u 'e 20 ko eni kuo 'osi. Ko e me'a ia ko ia 'oku 'ikai ke lava, 'oku 'ikai ke fakakikihi'i e me'a ia ko ia. Pea mo e ngaahi fakamamahi 'i he ngaahi f tunga kehekehe. Ko e me'a ia na'e fai ki ai 'a e tokanga. Ko e tangi ko 'a e fonua ko ke ma'u 'enau tau'at ina, ko e *sovereignty issue* ia. 'Oku 'ikai fai ha lave ia ki ai. Pea 'oku 'ikai ke tau atu tautolu ke kaunoa ai. Ko ia ai, 'i he tu'u ko 'a e *protocol* 'a Tonga ni, 'oku 'ikai ke maumau ia. 'Oku 'ikai ke tau tautolu ke fakafekiki mo e fonua ko ia he *issue* ko ia. Pea hang ko e lave ko eni ki he Samaletani, mahalo ko e 'oatu p ki'i talanoa ko ia ko e fakat t . Na'e 'ikai ke 'alu 'a e tangata Samaletani ia ke kumi p ko hai na'a ne t e motu'a ko 'o ... he ve'ehala, 'ikai, 'ikai mole hono taimi 'o'ona he 'alu 'o fakatotolo'i, p 'e toe 'alu 'o 'eke ki he faifekau mo e setuata ko e h ne mo fakalaka ai he tokotaha ko eni? 'Ikai mole hono taimi 'o'ona ia ai. Na'e tokanga taha p ia ki he'ene tokoni'i e tokotaha ko eni, hifo ki lalo, faito'o hono kafo, uta 'ave ki he h tele, tuku ai pea mou tauhi ena, ka 'oku 'i ai hono mo'ua pea 'eke mai ke u totongi. Ko e laum lie ia ko na'a tau h 'aki. Na'a tau h 'aki he *issue* ko eni ko e *issue* hono p ' si'i 'o e totonu 'a e tangata. 'Oku 'ikai ke tui e fonua ko Tonga ke fai ha fakaehaua peh .

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i fehu'i p ki he Pal mia p 'e laum lie lelei.

'Eiki Pal mia: Fehu'i.

Lord Fusitu'a: 'I he'ene fakama'ala'ala. Ko e ki'i fehu'i 'oku kongatolu 'Eiki Pal mia. 'Uluaki, ko e, ko 'eku ... fakat t h h molofia na'e me'a mai 'aki 'e he Feitu'u na ko e 'uluaki f , *Lincoln* mo e ni'ihi ko eni. Ko e ni'ihi ko eni na'a nau 'ulu ...

<009>

Taimi: 1420–1430

Lord Fusitu'a: ... ki ha potung ue ki muli ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele, ko ho'o fehu'i, ko e fakamatala ena ia 'oku ke fai 'e koé.

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e fehu'i ke ne me'a mai'aki p ko e ni'ihi ko 'oku ...

Sea K miti Kakato: 'Ikai 'oku ou fanongo atu au ia 'oku ke fakamatala koe. Fehu'i, fehu'i he taimi ni.

Lord Fusitu'a: Ko e ni'ihi ko eni, 'oku nau 'ulu 'i ha potung ue ki muli 'oku fehangahangai 'a 'enau *policy* mo e me'a 'oku nau me'a'aki, 'uluaki. Ko hono uá 'oku pau ke to e pule'i mai 'e he *PIF* mo f fua 'a 'etau *policy* ki muli mo 'etau 'alu hangatonu ki he *UN* 'i he founa ng ue anga maheni. Pea ko hono fakamuimuí, kapau 'oku tau taukave'i 'a e totonu 'a e tangata, pea 'oku ou

tui ‘aupito ki ai. Ko e l kooti ki’i faingata’a’ia ‘a ‘Aositel lia mo e kau ‘Apo, hufanga he fakatapú, ‘e taikave’i ‘e he Feitu’u na e me’a ko iá neongo ‘oku ‘i ai ‘etau feng ue’aki v ofi fakafakatau’aki mo e fonua ko ení p ‘oku ‘ai p ia ki he ni’ihi ko he ‘ikai ke tau ala *impact* ‘ia tautolú. M I Sea.

’Eiki Pal mia: Sea ko u kole atu mu’a ke t t naki p ‘ fehu’í kae ‘oleva ke ‘osi ‘eku me’á pea toki ‘ai mai, ‘e ngalo ‘iate au e ngaahi me’a ‘e ni’ihi.

Sea K miti Kakato: Ko ia. Na’a ku ‘osi kole atu p foki ‘anenai.

’Eiki Pal mia: Na’a ku ‘osi lave ‘anenai ki he anga ko ‘o e fakafungavaka hono talanoa’i ‘o e palopalema ‘a m mani fakalukufua. ‘Oku tau ‘uluaki talanoa’i ‘etautolu he’etau fungavaka ko ení. Fungavaka hono uá ko e *regional* p ko e ngaahi kautaha fakafeitu’u. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko ‘etau tu’u hangatonu p mei heni ‘o luelue ki he UN ‘o kaikaila ai, ‘oku ‘ikai ke ngofua ia pea ‘oku hala ia.

Lord Fusitu’a: K taki ‘Eiki Sea ko e ki’i fakatonutonu p , ‘oku ‘at ki he fonua kotoa ‘oku m mipa he UN ke fakahoko ‘ene fiema’u fakapotung ue ki muli ki he UN. K taki, tonu ke mea’i p ‘e he Feitu’u na.

Fakama’ala’ala Pal mia he kehekehe totonu ‘a e kakai mo e totonu ke tau’at ina

’Eiki Pal mia: Sea, ‘oku mahino p kiate au ka ko e anga e founa ng ue totonu ko ‘oku tau fai ‘i he anga ko tu’u ‘a e Pasifikí, ko e ngaahi *issue* lalahí, ‘oku talanoa’i ia ‘i he *regional*. ‘Osi ko ia ‘o tali ai pea ‘ave ki h . ‘Oku ‘ikai ko e ‘ave ko ia ko e ‘uhinga, tala atu, UN, fai e me’a ‘oku mau loto ki aí, ‘ikai. Ko e ‘ave p kia nautolu ke tuku ke nau hanga ‘o fakakaukau’i. Ko e *issue* ko ‘oku ‘ave ki h , ko e uesia ‘a e totonu ‘a e kakaí. Ko e totonu ko ke ma’u e tau’at iná ko e totonu kehe ia, ‘oku fekau’aki ia mo e *sovereignty* pea ‘oku ‘ikai ke hanga ‘e Tonga ni ia ‘o fakakikihi’i e fo’i mo’oni ko ia. ‘A eni ko ‘oku taikave’i mai ‘e he kalasi ko ení. ‘Oku ‘ikai ke u ‘alu au ‘o fakakikihi’i ‘a e totonu ‘a ‘Initonísia ki he me’a ko ení. ‘Ikai ko e ‘uhinga ia. Ko e me’a ko ia ‘oku fehu’ia ‘e Tonga ni ia ‘a ‘oku ‘osi tali p ia he’emau fakatahá, tali ia he’emau fakatahá, tau lea tautolu ‘i he ngaahi *issue* fekau’aki mo hono uesia ‘a e totonu ‘a e kakaí, totonu ‘a m maní. Pea na’e lea hang ko ‘eku laú, na’e lea ‘a e ngaahi fonua kehekehe ‘i honau ngaahi feitu’u takitaha. Lahi e lea mai ‘i Silia, ‘ikai ko ha kakai Silia ia ‘oku nau ‘i he fonua. Lahi e lea mai ko eni ki, vaha’a ko eni ‘o Palesitaine mo ‘Isilelí, me’a ko eni vaha’a ‘o L sia mo hono kaung ‘api ko f hono.. ngaahi me’a ‘i ‘Afilika, ngaahi me’a he ‘Otu Kalipiane, ngaahi me’a ‘i ‘Afilika. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga atú, Hou’eiki, faka’ata’at homou ‘atamaí mei he peh ko u talangata’a ki he Tu’í, ‘ikai, ‘ikai ke u talangata’a au ki he me’a ko ia ‘a Tonga ni.

Ka ki mu’a ke u lave, te u to e foki ki he ‘uhinga ‘uluakí he ko e ‘uhinga ia ‘oku loloto ‘aupito ‘aupito. Pea ko e ‘uhinga ia ko ‘oku tautau ki ai ‘a e sivilaise ‘a e fo’i m mani ko eni ‘oku tau ‘i aí. ‘Oku ‘ikai ke tapu hono fehu’ia e *protocol*, ‘a ‘oku ou ‘atu hono ‘ fakat t . Ko e fakat t taupotu taha ‘oku ou ‘oatu ki he Fale ko ení, ko hotau fakamo’uí, nau ‘osi lave ki ai ‘anenai. Na’a ne fehu’ia e *protocol* ko ‘o e pule’anga faka ... ‘a na’e taki ai, na’e tu’i ai ai ko ‘a e tu’i ko ena ‘o, ko ia na’e takí. Anga f f ke m keke hake ‘a e tokotaha ko ení ‘o tala ia, to e tu’i p mo ia. Ko e fu’u fo’i fakafepaki ko ia mo e fu’u fo’i laka fakah h ko ia ‘oku faka’ulia. Pea ‘oku ne ‘ilo p ‘e ia e me’a na’e iku ki aí. Pea he ‘ikai ke u to e lave ki he hisit lia he ‘oku fu’u lahi pea hang

na'a ku lave kia Taufau' hau 'anenaí, ko e ngeia mo e toputapu 'o kauhala'uta na'e t t atu.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ki'i fakatonutonu atu p mu'a 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Tokanga 'oku maumau kupu 75 Konisit tone ha me'a ke fakatupunga ha v Tonga mo muli

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú 'Eiki Sea ko e fakamalanga ko ia 'oku ne 'omaí ko hono fakatau'at ina'i 'a e me'a ko ia ko na'e hokó. Ko e me'a ko ia 'oku ou tokanga atu ki ai 'eku fakatonutonú, 'a eni ko 'i he kupu 75, ha ngaahi me'a 'a ia 'e ngalingali fakatupu ha faingata'a'ia 'i he vaha'a 'o e fonua ni mo ha fonua kehe, na'e fai ki ai ko 'a e fakahoha'a ko ia 'anenaí, ha me'a 'e ngalingali ke ne fakatupu ha v . Pea nau fakahoha'a atu 'Eiki Sea, kuo 'osi tali mai 'e 'Initon sia 'oku 'ikai ke nau tali 'etau malanga ko ia na'e fai ko eni ko ki he regional 'a eni ko 'oku me'a ki ai e 'Eiki Pal mia. He kiate au, 'oku 'i ai e v 'i he fo'i, ko e 'uhinga ia ko 'oku ou fehu'i atú, tuku e fakamo'ui ia he ko e 'Eiki ia ko Sisu Kalaisi na'e kalusefai ia, koe'uhi ka ke hao ai pea hao ai mo e motu'a ni. Ka ko e 'uhinga ia, tuku e kalusefai, 'oku ai e lao 'oku ne hanga 'o 'ave kitautolu, ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonú Sea he 'oku tukunoa'i 'a e laó kae fai 'etau ongo'í pea 'omaí mo e Tohitapú koe'uhi ke ne tataki kitautolu. 'Oku 'i ai e lao. Ko e me'a ma'olunga taha ia 'i he ng ue 'a e Fale ko ení ko e lao. Pea kapau 'e tuku e laó, ko 'eku fakatonutonú, kei ma'olunga p laó 'i he ngaahi me'a ko eni ko 'oku ne me'a mai'akí.

Sea K miti Kakato: Ko ia, 'oku mahino p 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai Hou'eiki. Ka ko e talanoa ko 'e 'alu atu p 'o a'u ki ai.

'Eiki Pal mia: Ko u fie lave heni Sea ki he, kuo hoko 'a e *sovereignty* ke toitoi ai 'a e pau'u mo e faihia. Fonua ko eni, na'e tila e fonua ko eni mo e mafia L sia, te u tala atu e me'a ko eni. Ongo helikopeta ko ia 'e ua na'e 'omaí 'i mala'é.

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Pal mia: Ki'i tatali hifo kau 'atu e me'a ko ení.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke fakamo'oni'i e me'a ko ení 'i ha feitu'u 'a e me'a ko eni 'oku ne me'a mai'akí, na'e 'i ai e faihala.

'Eiki Pal mia: Sea ko u kole atu mu'a ke 'oleva ke 'osi 'eku me'a kae toki malanga mai.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonú Sea ke me'a 'oku mo'oni pea na'e 'osi 'i ai hono fakamo'oni'i. Ko u lave'i p 'e au e ongo helikopeta ko ení mo hono t kunga mo e tokotaha na'a ne 'omaí. 'Oku 'ikai ko ha 'uhinga ia na'e 'osi 'i ai ha tu'utu'uni p hanga ke fakamo'oni'i 'a e me'a ko eni ko 'oku 'osi hisit lia.

'Eiki Pal mia: Sea ko u kole mu'a kau 'atu 'e au e fakamo'oni.

Sea K miti Kakato: 'Io, m l 'aupito. Ko u kole atu p mu'a.

Lord Nuku: Na'e f f pa'anga ko ia 'e 300 miliona ko ia na'a ne me'a'aki ...

'Eiki Pal mia: Sea, ta'ofi mai mu'a mo e fakamoveuveu.

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku 'uhinga atú, ko e ' me'a fakamo'oni'i. Ko e me'a ia 'oku tonu ke 'omai ki he Fale ko ení Sea. Fakatonutonú ia.

Sea K miti Kakato: M l . Ko u kole atu p Hou'eiki. Hou'eiki ko u kole atu p ke mou laum lie lelei p mu'a kae fai e tu'utu'uni 'a e Sea. Hoko atu.

'Eiki Pal mia: Ko e tila ko ení na'e 'osi 'o hake ia 'i fale hopo, Minisit na'e 'i ai he hopo ko ia, 'a e fo'i tila ko eni mo e m fia L sia. Fetohi'aki e 'ofisi e Palasi mo e m fia ko ení, 'e totongi 'e Tonga ni, 'e he 'Ofisi 'o e Palasí, pa'anga 'e 7 kilu 7 mano pea toki tau mai e me'á, na'e 'o hake ia he Fakamaau'anga. Pea ko e fehu'i atu ko e ki he tokotaha ko eni 'a e 'Ofisi Palasí, na'e 'i ai ha silini peh na'e tip siti, ko e 'i he Fakamaau'anga eni. 'Oleva ka u ki'i 'ai ke 'osi, ko 'etau 'alu eni ki he lolotó eni.

Lord Nuku: Ko u kole atu mu'a, fakam 'opo'opo e ' me'a ko ení 'o 'omai ko e 'uhinga he te tau foki 'o fakatonutonu ai, fakalao. He ko e ng ue 'a e Fale ko ení 'oku ng ue 'i he lao Sea. 'I ai ha me'a 'oku 'omai ki he Fale ko ení 'o fakatau he na'e malanga e motu'a ni 'o malanga p 'i he laó.

'Eiki Pal mia: Sea, ko u kole atu mu'a ke ta'ofi eni kae tuku ange 'eku malanga ke 'osi pea ne toki fai 'e ia e fakatonutonu fakalaó.

Lord Nuku: 'Ikai, 'ikai ke u tali 'e au ia ke 'omai e me'a ko ená ki he Fale ni koe'uhi ko e me'a ia kuo 'osi hisit lia ia pea na'e tu'o fiha eni hono malanga'i 'i he Fale ko ení Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele, 'oku 'ikai ko koe te ke fai tu'utu'uni p 'e tali p 'ikai ke tali. Ko e Sea 'oku ne fai e tu'utu'uni ko ia.

Lord Nuku: Ko ia, ka 'oku 'i ai 'eku totonu 'i he Fale ni ke u fakafehu'i p fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Kaekehe, fakafehu'i p 'e koe ia, ka ko e ta'ofi ha taha ke me'a mo e 'ikai ke me'a, ko e me'a ia 'a e Sea.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu ke 'omai. 'Omai e me'a ko ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia. Tuku atu p 'e koe ia ki ai kae hoko atu e malangá ia.

Lord Nuku: 'Ikai Sea. He 'ikai ke tukuange ia he ko e 'uhinga ko e me'a ko ení 'oku me'a mai ki ai e kakai e fonuá.

'Eiki Pal mia: Te u 'omai 'e au 'apongipongi e fakamo'oni ko ia.

Lord Nuku: ‘Omai ‘apongipongi koe’uhi pea toki fai ha feme’a’aki ki ai.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki ko u kole fakamolemole atu.

Lord Nuku: Ke u lave’i ‘a e me’a ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e me’a ko ení. Pea u tui ki ai ‘oku mo’oni.

Sea K miti Kakato: Mo k taki mu’a, Ko e ‘uhinga ia na’a mou fili ai au ke u fokoutua atu hení ke tataki ‘etau fakatahá. Pea ko ‘eku kolé.

Lord Nuku: Sea na’a tau p loti nautolu na’e ‘ikai ke u loto au ki ai.

Sea K miti Kakato: Kaekehe ka ko e tokolahí na’a nau loto nautolu ki ai.

Lord Nuku: Ko ia kapau ko e ‘uhinga ia, ko ‘eku hanga ‘o fakamahino atú ‘e Sea ‘a e founa.

Sea K miti Kakato: ‘Io, m l . Ka ko e tokolahí na’a nau fili e motu’a ko ení pea ko ‘eku kole atú, ko ‘eku tataki eni ‘a e Seá kae lava ai ko ke tau ma’uma’ulutá. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a fakatonutonu fakalao, fai ia. ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘oku fie fehu’i mo ‘eke, fai ia. Ka ko e tu’utu’uni eni ‘a e Seá, hoko atu Pal mia.

’Eiki Pal mia: Sea ko e ‘uhinga ‘eku talanoa ki aí ke mahino. Me’a ko ení na’e fai, fetohi’aki ai e ‘Ofisi Palasí, taa’i ai e sitapa. Na’a ku ui ‘a e me’a ko ia ki Fakamaau’anga.

Lord Fusitu’a: Sea ki’i fakatonutonu atu. Ko e lau ko ki he sitapa ko ‘Ofisi Palasí, ko e tukuaki’i hangatonu ia ki he taloní.

’Eiki Pal mia: ‘Io.

<001>

Taimi: 1430-1440

Lord Fusitu’a: ... Ko e me’a ‘oku kei fai ‘a e ...

’Eiki Pal mia: Ko ia he ko e me’a ia ‘oku ou vale lau atu ki ai.

Lord Fusitu’a: Sea ko u kole atu ke fakatonutonu...

’Eiki Pal mia: Ki’i m l l hifo na’a mou ‘osi homou taimi tukuange mai ke ‘ai e kalanga ke ‘osi.

Lord Fusitu’a: ... tukuaki’i hangatonu ia ki he T loni ‘oku h h mol fia e me’a ko ia.

’Eiki Pal mia: Me’a ki lalo he na’e ui ai ho fine’eiki ke ha’u he hopo ko eni. Ki’i me’a hifo ki lalo.

Lord Fusitu'a: Sea talaange ki ai ko e me'a fakafo'ituitui eni.

Sea K miti Kakato: K taki 'o fakamokomoko 'Eiki N pele, fakamokomoko p .

Lord Fusitu'a: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo ...

'Eiki Pal mia: Ko 'etau 'alu ko eni te tau 'alu he loloto he kuo mou 'ohake e me'a he 'aho ni pea ... tali ki ai.

Lord Fusitu'a: Me'a mai kapau 'oku, tapu ange mo e Feitu'u na 'oku 'ikai ke mea'i lelei me'a ho potung ue ko e f f ke mau falala ai ki he me'a ko eni. Omi p ia ki he Fale ni ke fai hatau me'a ki ai.

'Eiki Pal mia: Ko moutolu na'a mou hanga 'o fehu'ia 'a e motu'a ni 'anenai. Talu 'a e 'osi e houa pongipongi mo ho'omou f tuli fehu'ia e motu'a ni. Ko 'eku tali 'eni 'oku ou 'oatu.

Sea K miti Kakato: Ko 'eku kole atu ke mou k taki Hou'eiki, kapau ko u faitu'utu'uni atu au pea ke faitu'utu'uni koe ko hai 'e tali tu'utu'uni ? Tuku mu'a ke fai 'eku tu'utu'uni ko e hoko atu 'a e Pal mia. Kapau 'oku toe 'i ai ha taha ia 'oku 'i ai ha'ane fakatonutonu fakalao mo e me'a, me'a kehe ia. Ko e lotonga lele ko eni 'a e f me'a'aki ko e motu'a ko eni 'oku ne fai e tu'utu'uni ko ki he'etau fakataha.

'Eiki Pal mia: Sai Sea te u lave ... ki ha me'a mahu'inga .

Sea K miti Kakato: Hoko atu Pal mia.

S miu Vaipulu: Sea.

'Eiki Pal mia: Te u lave ki he me'a 'e taha 'oku mahu'inga.

S miu Vaipulu: Sea ke u ki'i tokoni atu mu'a.

Sea K miti Kakato: K taki Pal mia, Vava'u 15.

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki K miti Kakato. Sea kole atu tau foki mai mu'a ki he'etau l pooti kae tukuange atu e ' me'a ia ko ko e me'a kehe ia mei he l pooti ko eni 'oku tau 'i heni ai 'i he taimi ni.

Sea K miti Kakato: M l . Sai Pal mia k taki foki mai p ki he'etau l pooti.

'Eiki Pal mia: Ko u peh au, ko 'eku fanongo ko hono tukuaki'i e motu'a ni pea ko u faka'amu ke u tali. Te u hanga 'oatu ko 'eku fakamatala 'oku peh , kuo hoko 'a e *sovereignty* ke toitoi ai 'a e kau faihia. Ko 'eku poini ia. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou 'ohake ai 'a e me'a ko eni.

Ko e *sovereignty* te u talaatu kia moutolu, 'oku 'ikai ke haohaoa. Ko e *sovereignty* p 'a Sihova ko ia p 'oku haohaoa.

Lord Tu'ivakan : Sea kole atu ke ...

'Eiki Pal mia: Sea.

Kole ke tauhi pe melino 'o e Fale

Lord Tu'ivakan : Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Kole fakamolemole atu p 'Eiki Pal mia, ko e Pal mia koe 'o e fonua pea 'ai ko e Pal mia koe, ka tau foki mai ki he 'etau 'asenita. He 'oku 'osi m hino p ho 'asenita 'a 'au ka tau foki mai tautolu ki he 'asenita 'a e Fale ko u tui ko e tau nofo he melino tau fai e me'a ko ia kae lelei hotau Fale. M l .

Sea K miti Kakato: M l . K taki Pal mia 'o foki mai p ki he l pooti. M l 'aupito e tokoni 'oku fai, tau nofo p he melino pea mo 'etau alea p ki he 'etau l pooti.

'Eiki Pal mia: Fakam l atu Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: K taki kapau 'oku, ka ko u faka'amu ke u 'oatu 'eku tafa'aki hili ange 'eku fanongo ki he me'a ko eni 'oku 'omai tukuaki'i e motu'a ni. Lahi e me'a 'oku ou fie lea au ki ai lahi 'aupito 'aupito. Lahi p mo hono ' fakamo'oni. Ka ko u 'oatu 'eku poini ko eni. Ko e fatongia 'o e Fale ko eni mo e Hou'eiki Minisit mo e Hou'eiki N pele ke malu'i 'a 'Ene ' fió malu'i ke malu.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Pal mia: Ko 'eku fehu'i, 'oku malu? 'Ikai ke malu ia. Ko hai 'oku ne hanga 'o v teki e me'a ko iá? Te u fehu'i atu. Pea 'oku lahi e ' fakat t te u ala 'oatu he 'aho ni ki he ' fió 'Ene ' fió h kae va'inga e fa'ahinga 'i lalo 'i he takafalu e Tu'i. Mou k taki kapau 'oku t tu'a 'eku malangá ka ko u loto ke tau 'alu ke a'u ki he me'a ko 'oku, ko e poini ko eni ko fekau'aki mo *Papua New Guinea* ko eni ko u 'osi mei he *West Papua* 'osi 'oatu 'eku fakamatala.

Taukave Pal mia 'ikai ha'ane feinga fakafepaki ki he Tu'i

'Oku 'ikai ke u maumau'i ai e *protocol* ko ia mo hotau v fakatipil m tika. Kapau na'a ku peh atu, *Indonesia* 'oange 'a e tau'at ina, 'oange 'enau, hala ia! Ko e me'a ia 'oku fekau'aki ia mo e *sovereignty*. Ko 'eku peh atu ko , 'oua 'e fakamamahi'i e kakai ko eni. 'Oku 'at ia ke tau lea ki ai pea 'oku 'asi p ia he fakam mani 'a e *UN*. Ko ia ko u kole atu 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku v 'a'aku ia ke u maumau'i 'a e v mo 'Ene ' fió. Hala 'ata'at . Pea 'oku te'eki ai ke u ma'u au ha tohi mei he 'Ene ' fió 'o talamai, 'Eiki Minisit , Pal mia tuku e me'a ko ená 'oku 'ikai ke, 'ikai ! Te'eki ai ke u ma'u ha tohi 'e taha mei he *Privy Council* 'oku ne talamai kiate au tuku e me'a ko . He 'oku m hino kia nautolu ia 'a e fatongia 'oku fai he motu'a ni. 'Oku 'ikai ke u loto au ke u maumau'i. Pea ko e taha, 'oua fa'a 'omai 'Ene ' fió ke kau ki he'etau me'a ko eni 'oku hang ha'amou hanga 'o fakamanavah 'i.

Sea talu 'eku h 'o Fale tu'o ono eni hono 'ave au ki tu'a mei he Fale ko eni 'o nofo 'i tu'a he uike 'e ua. Tu'o fiha eni 'eku 'alu ki he Fakamaau'anga 'i he me'a tatau pea ko u fakamanatu ki he Fale ko eni, ko e ngaahi me'a *issue* fakam lale 'oku mahu'inga. 'Oua te tau tukunoa'i 'etautolu e me'a ko ia. Tau faka'apa'apa p tautolu ki he lao ka ko e *issue* ia 'oku ne *drive* 'a m mani ke a'u ki he tu'unga sivilaise ko 'oku 'i ai 'a m mani he 'aho ni. Ko e ngaahi *issue* fakam lale. Ko ia ko u kole atu mou fakamolemole'i e motu'a ni na'a peh ko u fakaf paki ki he 'Ene ' fió hala 'ata'at ke 'i ai ha ... kau p motu'a ni ia he feinga malu'i mo 'aofi 'Ene ' fió kae me'apango p 'oku 'asi ia ki he ni'ihii 'oku hang ha fakam veuveu.

Ko e anga ia 'eku fakakaukau ka ko e laum lie ia ko 'oku fai 'aki e me'a ko eni ko e laum lie p na'e fai he masi'i ko Taufa' hau. Neongo e ngeia mo e toputapu mo e langilangi 'o e Tu'i Tonga mo e Tu'i Ha'ateiho Tung na'e ala atu e tokotaha ko eni 'o ne hanga 'o veuki e fo'i toputapu ko ia 'aki p fo'i me'a 'e taha ko e uho na'a ne fai'aki ko e 'ofa ki he kakai mo e tau'at ina 'a e kakai 'o e fonua. Ko e me'a ia na'e fai 'aki. Ko e me'a fakam lale ia. Ko e 'uhinga ia na'a tau tau'at ina ai. Ko e fo'i loto ko na'e fai'aki 'a e ng ue na'e 'ikai ke fai'aki ha loto kovi p ko ha fakafetau 'a e masi'i ko eni ko Taufa' hau. Na'a ne fai e me'a ko eni 'i he laum lie 'o e 'ofa ki he kakai 'o e fonua ko eni mo 'enau tau'at ina.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Pal mia: Ko ia Sea ko u taki e malanga ko eni kei toe lahi e me'a ke u lea ki ai ka ko u ongo'i p ...

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e fehu'i p ki he Pal mia p ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Fusitu'a: P ko e h e fekau'aki 'a e me'a ko ena pea mo e 'ikai ke fen paasi 'a e *policy* 'a e potung ue mo e Feitu'u na. Ko u kole tau foki mai ki he l pooti 'oku kei toe 'emau fehu'i fekau'aki mo e l pooti ka tau foki mai mu'a ki he 'asenita 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia: Ko e 'uhinga ko u fuoloa ai ko ho'omou fuoloa he me'a ko ia. Nau fu'u fakakaukau 'oku 'i ai ha me'a mahu'inga ke mou mai ke tau alea ai. Ko u 'ohovale au homou to'o mai 'a e me'a ko 'a *West Papua* 'ikai ke u, 'ohovale au ko e, t ko ko e fu'u *issue* lahi ia kia moutolu mo e *CEDAW* 'oku toe, t ko 'oku toe kau mo ia he *issue* lahi.

Lord Nuku: Sea.

Lord Fusitu'a: Sea.

Lord Nuku: Ko e kole fakamolemole atu p Sea ...

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Fakamolemole ki he 'Eiki Pal mia. Ko e ' *issue* ko 'a ko 'oku ne hanga ko 'o me'a mai'aki Taufa' hau mo e veuki ko 'o 'Otu Ha'apai ko e Tamah ' me'a

kotoa ko ia na'e toki tohi e me'a ko eni he 1875 'a eni pea tau fononga mai ai 'i he 1875 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ko e siana ko 'oku laukau ai ko ia na'a ne tohi e me'a ko eni 'a eni ko 'oku 'i ai 'a e kupu 75 'i he Konisit tone. Tau fa'it liha tautolu hono fa'u e ngaahi lao ki he fonua.

Taukave ko e Konisit tone ko e lao pule ia 'a e fonua

Ko e Konisit tone ko e lao ia 'oku ne hanga ko 'o pule'i ko anga ko 'etau ng ue. Pea ko e 'uhinga ko na'e fai atu ai ko 'a e fakahoha'a ko 'aneuhu ko e fakahoha'a 'aneuhu 'i he me'a 'i he ta'u ni. Fakatatau ki he fakamatala fakata'u 'a e Minisit ki Muli 'i he 2015. 'Oku 'ikai ke toe fai ha foki ia ki he ' me'a ko ki mu'a he senituli kuo 'osi. Ko e fakahoha'a ko na'e fai 'o hang ko 'ene tu'u ko he Konisit tone ha me'a 'e ngalingali te ne fakatupu ai ha v 'o e fonua ni mo e fonua kehe. 'Oku 'ikai ke peh mai ia ngalingali te ne fakatupu ha v . Pea ke na'e 'uhinga peh 'a e fakahoha'a Sea.

Ko e me'a ko eni kuo 'osi 'i ai 'a e tali pea mei *Indonesia* te'eki ke fai ha tohi mai ia ki he Pule'anga. Ka 'oku nau 'osi hanga 'o t faki 'i he ongoongo 'i m mani na'e 'ikai ke nau fiem lie ki he me'a ko ki *West Papua*. Ko *West Papua* 'oku 'i ai e faitu'u 'oku *under* ai. Kapau te tau peh kumi homou totonu 'oku tau fakaanga'i e faitu'u ko 'oku nau hanga 'o pule'i. Ka ko e 'uhinga p 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea na'a peh 'oku mau hanga, 'ikai! Ko e lao p eni 'oku fai ai 'a e fakahoha'a. Ko e me'a p eni 'oku lolotonga hoko he taimi ni. 'Oku lolotonga lele he ongoongo 'a m mani he 'aho ni 'a *West Papua*. Pea 'oku 'uhinga 'etau lave ki ai ko 'ene tu'u mai 'i he'ene fakamatala fakata'u.

<002>

Taimi: 1440-1450

Lord Nuku: 'I ai e me'a 'e 5 'oku 'asi heni 'o kau ai 'a e totonu 'a e tangata 'i *West Papua*. 'A ia kuo tau peh ...(kovi e ongo)...

'Eiki Pal mia: Sea

Lord Nuku: 'UHINGA p 'eku fakatonutonu atu kuo tau t tautolu ki tu'akaut . Fakamatala ko eni 2015 p . Kapau te tau fakafoki e me'a ki he 1875 p ki mu'a ai, kae 'omai e ngaahi me'a ko eni ko 'oku ne me'a mai 'aki. Mai mo e ngaahi hopo. Ko 'etau nofonofu p he 2015, ko ia p ia 'oku ne fai e fakahoha'a.

Sea K miti: Ko ia. 'E Hou'eiki k taki, ko e me'a ia 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki N pelé 'oku mahino ia kia au. Mahino 'aupito. Ko e me'a ko 'oku me'a mai ki ai e Pal miá 'oku mahino mo ia kia au, ka 'e faingata'a ke tau hanga 'o veteki 'a e palopalema ko eni, ka te tau fononga mai mei h 'o toki a'u ki h . Ko e mahino ia 'a e Seá. Pea 'oku ou fakam l atu kia moutolu 'i he toka'i pea mo e talangofua ki he tu'utu'uni 'a e Seá. Hoko atu Pal mia.

Taukave h 'ikai tokanga e Fale ki he maumau v fakatipilometika mo Nu'usila he faito'o konatapu

'Eiki Pal mia: Faka'osi atu. Kuo u nofo 'o fifili p ko e h e me'a 'oku 'ikai fai ai ha hoha'a ki hotau v mo Nu'usila 'i he p pula e fonua ko ia 'i he'etau hanga 'o 'ave fetukuaki holo e *drugs*. 'Osi maumau hotau v fakatipilometika mo e fonua ko eni. 'Osi maumau ia. Nau hano kinautolu

p ko e h e me'a 'oku hokó. Ko e h 'oku tau 'ave ai e me'á, 'ave mei heni 'o 'ave ki Nu'usila?
Ko e h 'oku 'ikai ke mou lea mai ai aí?

Lord Tu'i' fitu: Sea ki'i fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: Mou 'ilo ko e me'a ko iá ko e me'a ia na'e...

Sea K miti: Fakatonutonu.

Taukave mahu'inga e protocol ke tokangaekina kau Tonga 'i Nu'usila

Lord Tu'i' fitu: Fakatonutonu p au ia ki he Pal miá. Me'a eni ia 'oku mahu'inga. Tuku e *drugs* ia ko e me'a ia 'a m mani. 'Oku ai mo e me'a fakam mani lahi ia ki ai. Kuo u tokanga atu au he fo'i folau ko eni na'e toki 'osi ki Nu'usila, na'e tonu ke ke hanga 'o vakai'i lelei ai 'a e si'i kakai ko ena 'oku 'i tu'a 'i honau ngaahi 'api 'i hotau k inga 'oku nofo 'i Tongá. Me'a mahu'inga ia, ke fai ha alea ai, 'a e kakai Tonga 'oku nau nofo *garage* 'i he fehikitaki holo ko nofo 'i Nu'usila. Me'a ia 'oku mahu'inga ia ki he Pal miá. Hang ko e me'a ko eni he toli. Me'a mahu'ingá ia. Ko e *bilateral* ia. 'A e *protocol* ko ena e me'a 'oku ke me'a ki aí. Ko e me'a ia ko e *drugs* he 'ikai ke tau hanga 'e tautolu 'o tau'i e *drugs* 'i m mani ka 'oku ai p 'a e fa'unga ng ue fakam mani lahi ia ki ai. Me'a mahu'inga ení ia 'a e *protocol* hang ko ho'o me'a ki Nu'usila, kapau na'a ke me'a 'o ki'i me'a atu ki he pule'anga Nu'usila ke tokanga'i 'a hotau kakai 'oku 'i tu'a 'ikai ke ai hanau nofo'anga 'i he langa fakalalakaka ko eni 'oku hokó, 'oku ai e kakai 'oku nau nofo *garage* ai mahalo 'e mahu'inga ange ia Sea.

Sea K miti: M l . K taki p 'Eiki Pal mia ke ... 'oku ai e 'u me'a 'oku ke 'omi ka ko 'eku sio atú 'oku mavahe ia mei he 'etau l pootí. 'Oku mahino p kiate au 'a e me'a 'oku ke tokanga ki aí ko e 'uhinga ... ka te tau to e hoko atu tautolu ki he 'u palopalema 'o hang ko ení, ko eni kuo to e ha'u e 'u me'á ia. Kae kataki p 'Eiki Pal mia, nofo p he *violation of human rights* mo e *sovereignty issue* 'i he 'etau l pootí p k taki. Ko e me'a 'u ko ena 'oku ke tokanga ki aí 'oku mahino ia kia au, ka 'e to e ha'u e 'u me'a kehekehe ia.

'Eiki Pal mia: M l Sea. Mahalo ko e poini ko .oku ai 'ene fekau'aki mo e me'a ko 'ení ko e peh ko ke 'oua te tau fai ha me'a ke maumau ai hotau v mo ha fonua kehe. Ko e 'isi ia 'oku 'omaí. Pea 'oku 'ikai ko e me'a p ko iá 'oku ... ko hono ma'u ko eni 'o e *drugs* 'i Nu'usila ko e kakai mei heni, 'osi maumau ai hotau v faktipilom tiká.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i fakatonutonu p , pe 'e lelei ki he Feitu'u na.

Sea K miti: Fakatonutonu.

Tokanga ke fen pasi polisi ng ue Potungaue ki Muli & polis e Pule'anga

Lord Fusitu'a: Ko e me'a ko na'e fakahoha'a atu ai e motu'a ni, na'e 'ikai ke u peh 'e au 'oku hala ho'o taukave'i e me'a ko 'oku ke tui fakam lala ki aí. Ko e me'a ko na'e fakafehu'i atú ke 'ai ke v v tatau, p fen pasi 'a e polis 'a e pule'angá, 'a e Feitu'u na pea mo e potung ué. 'Oku 'ikai ko e totonu ia ke ke me'a 'aki e me'a ki he *human rights*. Kapau ko iá pea 'ai ia ko e *official policy* 'a e pule'angá kae 'ai ke ... kae 'oua 'e sit hake sit hifó.

Taukave Pal mia 'ikai ke ne maumau'i v mo 'Initonisia

'Eiki Pal mia: Sea 'ikai ke u 'ilo 'e au p te u to e fakahoha'a tu'o fiha atu, 'oku 'ikai ke u maumau'i 'e au. 'Oku 'ikai ke u fehu'ia 'e au ia 'a e *sovereignty* ko 'a e fonuá 'a ia 'oku nau taukave'i maí. Ko e kongá ko 'uluakí, ko ia 'oku ou taukave'i 'e au ia, hono maumau'i ko hono fakamamahi'i e kakaí. 'Oku 'at ia 'oku 'ikai ke tapu ia. Ko e me'a ko 'oku nau fakahoha'a mai nautolu ia, 'oku ou kaunoa au 'i he *sovereignty* 'a e fonua ko 'oku ne pule'i . 'Ikai ke u fehu'ia 'e au ia 'a e me'a ko iá, mou fakamolemole atu.

Sea K miti: Sai. Mahino ia. Hoko atu koe 'e Pal mia ki he *violation of human rights*. Mahino ia.

'Eiki Pal mia: Kapau p te mou ki he 'init netí, te ne talaatu kia moutolu e me'a ko 'oku hokó. Pea 'oku mou 'osi mea'i p 'e moutolu mou 'osi 'ilo p 'e moutolu e feitu'u ko iá. Toko 5 kilu eni kuo 'osi mate, tukukehe ngaahi faka... Ko e me'a ia 'oku tau lea aí. Tau lea tautolu ia 'i he ngaahi 'isi ko iá. Ko e me'a ko 'oku nau taukave'i mai ki he motu'a ni 'oku maumau'i ai e kongá hono 2. 'Oku 'ikai ke u maumau'i 'e au 'oku ou lea au ki he kongá ko iá, he totonu 'a 'Initonisia ki h . 'Oku mahino kiate au 'a e me'a ko iá, pea 'oku 'ikai ke u fie lea au ki ai. Ko e me'a ko iá pea ko e fatongia ia 'o e *UN* pea 'oku ai e *decolonization process* 'e fou ai e ngaahi fonua 'oku 'eke'i 'enau tau'at ina 'alu ia ki ai. 'Ikai ko e me'a ia, 'ikai ko e 'isi ia ki he motu'a ni. Ko ia 'oku ou kole atu, mou 'omai p me'a ko 'oku fe'ungá, ke fai ai 'etau tipeití mo e mole 'etau taimí.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni p ki he Pal miá, kapau te ne tali. Pal mia 'oku ke 'osi toutou me'a mai 'aki 'e koe e 'u me'a ko ená. 'O hang ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni, 'oku 'ikai ke fakahalaki p 'oku ai ha'o totonu ke ke *comment* he me'a ko iá p 'ikai. Ko e fiema'ú ke fen pasi 'a e polis 'a e pule'angá mo e Feitu'u na. Kapau ko e polis ena 'a e Pule'angá, fakahoko mai ia kapau ko ia. Kae 'oua 'e 'ai ke sit hake, sit hifo. Te u 'atu e fakat t ko ení, ko e me'a fakatu'apule'angá, 'oku ai 'a e ki'i ta'efemahino'aki 'a e Minisit pea mo e potung ué 'oku 'ikai ke fen pasi 'a 'ena polisí. Ko tu'apule'anga ia. Te u 'atu e fakat t fakalotofonuá, ko e 'uhinga ia

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, fakatonutonu. Kole ke fakatonutonu atu mu'a e me'a 'a e Fakafofonga. 'Oku hang 'oku ne talamai 'e ia 'oku kehekehe 'a e potung ué mo 'ene Minisit . Ko e me'a 'a e Minisit ko 'ene fakafofonga'i ia 'a e potung ue. 'Ai p ke fakatonutonu ia he l kootí Sea. M l .

Lord Fusitu'a: Sea, hang ko 'eku lavé ko e Minisit p na'a ne me'a mai 'akí na'e fale'i ange he *CEO* 'oku 'ikai ko e tu'unga ia, polis ia 'a e potung ué, ka 'oku ne kei ongo'i 'oku ne tau'at ina ke ne me'a fakam lale. Ko ia p na'a ne fakah mai 'a e fefaikehekehe'aki ko ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, 'ai p ki he Fakafofongá ko e founa ng ué, kuo pau ke 'oatu e 'u *option*. Me'a 'a e Minisit ko ia 'oku pule aí, *final say* ke ne talamai, ko e h 'a e *direction* 'e 'alu ai 'a e kau ng ué. Ko e me'a n molo ia he ng ue fakapule'angá ko 'emau 'oange, taimi ko na'a mau ng ue fakapule'anga aí, 'a e k toa 'a e 'u *option* pea fai tu'utu'uni leva 'a e Minisit , he ko hono fatongia.

Sea K miti: Sai fe'unga, hoko atu 'a e 'Eiki Pal miá.

Lord Fusitu'a: 'E Pal mia 'e 'osi atu 'a e fehu'í?

Lord Tu'i' fitu: Sea fakamolemole, kuo u kole atu, kuo maama lelei e me'á ia kuo tali he Pal miá. Kiate au, ko au na'a ku fai 'a e kamata 'a e fehu'ia 'a e Pal miá, pea kiate au, hang ko e me'a 'a e Sea 'o e Fale Aleá, tuku ki he 'Eiki Pal miá, he ko e Pal miá ia. He na'e 'ikai ke lau mai e miti ia ki he Fale Aleá, na'a nau fakaanga mai nautolu ki he Pal miá, Minisit *Foreign Affair* 'a Tongá. Pea ko kuo me'a mai, pea 'oku ai mo 'ene ngaahi 'u me'a 'e longoa'a ai ho Falé pea mole ai ho 'asenitá, hang ko e mafai kuo ma'u he Feitu'u na. Talamon atu Pal miá ka 'oku ai p e lea 'a e tok teline faka-m kiavelí, kuo u lave'i lelei 'e au koe, *a mean justify the end*. Faka'apa'apa atu Sea. M 1 .

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e Pal miá 'oku kei tali mai ke 'osi atu e me'á, p ko e h e aofangatuku ... ke 'osi atu e fokotu'u.

Sea K miti: Kuo lava ia ... ko Vava'u 16 mo Tongatapu 4 te mo to e me'a? P te tau p loti tautolu.

Lord Fusitu'a: Sea k taki, ko e ki'i fehu'i 'e taha 'oku kei toe fekau'aki mo e l pootí. Me'a fo'ou ia.

Sea K miti: Fehu'i kia hai?

Lord Fusitu'a: Motu'a ni Sea.

Sea K miti: Kai kehe, fehu'i kia hai?

Lord Fusitu'a: Ki he Minisit fekau'aki mo 'ene l pootí.

Sea K miti: Kuo hiki eni ho'omo me'á 'a moua ia, tuku e me'a faka'apiakó ia 'o 'ave ki h , ka tau nofo 'i Fale Alea.

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e me'a faka...

Sea K miti: Tuku e ... ko e Ako Ma'olunga ko Tongá, tuku ia ki h , tau 'ai 'e tautolu e me'a 'a e Fale Aleá, k taki 'o me'a hifo ki lalo.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a eni 'e fie mea'i he kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea. Kuo u kole fakamolemole ke tali mu'a ke 'atu e fehu'i fekau'aki hangatonu pea mo e l pootí.

Sea K miti: Ko e talu 'eku fakatokanga'i mei he uike kuo 'osí, ho'omo fepeh 'akí. 'A ia 'oku ou peh , tuku e me'a ia 'a e Ako Ma'olungá ki h , 'a e Ako Ma'olungá, tau 'ai 'e tautolu e me'a ko 'a e Fale Aleá. Vava'u 16 mo Tongatapu 4, mo fiem lie ka tau p loti p te mo me'a p .

'Akosita Lavulavu:

Kole atu Sea ke u ki'i faka'osi atu ai leva 'eku malangá k taki.

Sea K miti:

Me'a mai.

Tokanga na'a mole 'a Tonga ki muli

'Akosita Lavulavu:

Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, peh 'eku fakatapu ki he Hou'eiki M mipa 'a e Fale ni 'Eiki Sea. Kuo u kole atu p Sea ke tau foki p ki hoku malangá k taki 'o ki'i faka'osi ai leva. Peesi 25, t pile Fika 3, 'a ia ko e kalasi e visa na'e tukuatu he 2015. Ko e fakak toa e visa na'e tuku atu he 2015 'Eiki Sea, fakakatoa mo e visa 'e 3,701, ka 'oku ou loto p 'Eiki Sea ke u lave ki he kalasi visa 'e 3. 'A ia ko e visa ng ué, na'e fe'unga mo e visa 'e 704, visa nofo fonuá, 782, pea mo e visa nofo fonua ma'a e kakai 'oku te tauhi, visa ia 'e 301. 'A ia Sea ko e fakak toa e visa na'e tukuatu he 2015, fo'i visa p kalasi 'e 3 ko , ko e fo'i visa fakak toa 'e 1,787 na'e foaki atú. Ko e ngaahi me'a kotoa ...

<003>

Taimi: 1450-1500

'Akosita Lavulavu:

p eni 'oku fel ve'i mo e kakai 'oku nau fiema'u ke nau ha'u ki Tongá ni 'o ng ue heni, pea ko hono to e fakalea 'e tahá ko e kakai eni 'e 1,787 mei tu'apule'anga 'a ia ko e kakai mei muli 'oku nau fie ha'u kinautolu ia ki Tongá ni 'o nofo heni pea mo ng ue heni mo nau kole mai ke nau hiki 'osi mai kinautolu ki Tongá ni 'o nofo 'i Tongá ni. Ko hono 'uhingá 'oku lahi e ngaahi ng ue ia 'oku ma'u 'i Tongá ni 'o fakatauhoa ki he fonua muli ko 'oku nau nofo aí. 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku ou lava ke u sio atu ki aí, ko e toko 1,787 p eni he ta'u 'e taha Sea. Na'a nau hiki mai ki Tongá ni 'o ng ue mo nofo fonua heni 'o 'ikai ke lau ai Sea 'a e ta'u 2011, 12, 13, 14, pea ko e kotoa 'a e ngaahi ta'u ko eni 'oku nau meimei faka'avalisi p Sea ki he toko 1,800 ki he 2,000 'oku nau hiki mai ki Tongá ni 'o nofo fonua heni 'Eiki Sea. Ka 'oku ou ongo'i p Sea, 'oku hang 'oku ki'i faikehe kiate au, he 'oku hang eni ia kiate au 'e 'osi e kakai Tongá ia he feinga atu ke 'alu atu ki tu'apule'anga 'o kumi ng ue ki ai mo nofo fonua ai 'Eiki Sea, kae kehekehe ia mo e anga ko sio mai e kakaí mei he fonua mulí ki Tongá ni 'o nau sio mai nautolu ia ki Tongá ni ko e mata'ikoula mo e mata'isiliva ke nau hiki mai ki heni 'o kumi ng ue mai ki heni mo kole nofo fonua 'i Tongá ni 'Eiki Sea.

Ka 'oku ou hoha'a Sea, ko e fo'i fika tatau p eni he tokolahi e kakai Tonga 'oku nau 'alu atu ki Nu'usila mo 'Aositel lia 'o kumi ng ue ai he toli fo'i'akaú mo kumi ng ue he ta'u kotoa p , ko e faka'avalisi he toko 1,800 ki he 2,000. Ka 'oku ou tui 'oku ai p me'a 'oku fehalaaki heni 'Eiki Sea, pea 'oku totonu ke tau fai hano vakai'i fakalelei mo fale'i fakalelei hotau kakai Tongá, ke nau to e siofi angé 'a e me'a 'oku hokó 'Eiki Sea, he lahi ko 'alu ko hotau kakaí ki tu'apule'anga 'o kumi mo'ui ki aí. He kapau he 'ikai ke tau feinga ke ta'ota'ofi 'a e ha'u 'a e kakai mulí 'o kumi ng ue mai ki Tongá ni, mo faingofua 'etau 'oatu 'enau ngaahi visa ng ué mo 'enau ngaahi visa nofo fonuá, kuo u vakai leva 'e faka'ofa leva hotau kakai Tongá ki he kaha'ú. Pea 'ikai ko ia p ka 'e faka'ofa 'etau f naú 'Eiki Sea, pea mo hotau fanga mokopuná pea mo e f nau hotau f naú.

'Eiki Sea, ki he finemotu'a ni, 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni kiate au 'Eiki Sea. Pea 'oku ou faka'amu p ke 'oua te tau to'o ma'ama'a 'a e me'a 'oku ou fakahoha'a atu aí 'Eiki Sea, ka mou tokoni mai ke tau fetokoni'aki, ke tau feinga ke malu'i mo fakatolonga 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e

Tongá, ke tolonga mo tu'uloa. 'Eiki Sea, ko e fonua eni ko Tonga ko e fonua makehe ki he 'Otuá mo hono kakaí, he ko e fonua p eni 'e taha 'i m mani na'e tuku ke malu'i mo tauhi mo tokanga'i mei he langí 'e he 'Otua Mafimafí ke pule'i mo malu'i 'e Sihova 'a Tonga mo hono kakaí pea mo hono kekelelé.

Ko Tonga p taha 'oku falala ki he 'Otua mo'uí, ke ne malu'i ke hoko ko ha fonua 'e lata ai 'etau f nau, 'e lata ai hotau ngaahi f milí pea lata ai hotau fanga mokopuná, pea 'e lata ai 'a e f nau hotau f nau. 'Eiki Sea, ka ko e h ko e 'uhinga 'oku peh aí 'Eiki Sea? Ko e h e me'a kuo kamata ai ke ta'elata ai e kakaí nofo 'i Tongá ni 'oku nau atu ai 'o kumi mo'ui ki tu'apule'anga Sea? Pea 'oku totonu ke tau fekumi mo feinga ke solova pea tau feinga ke fakafoki 'a Tonga ke kei Tonga p 'a Tonga. Ke 'oua pea 'oua na'a faifai ange kuo mole 'a Tonga ki muli 'Eiki Sea. 'Oku ou ongo'i 'aupito e me'a ni 'Eiki Sea, ko e Fakafofonga Fale Alea au mei he Fatafata M faná mei Vava'u Lahi pea hang p ko ia 'Eiki Sea kuo mou toka mea'í hotau hisit liá, ko Vava'u Lahi na'e tuku ai 'a Tonga ki langi 'e he 'Uluaki F pea ko hotau talá ia. Ko Vava'u Lahi na'e moko ki ai e 'Uluaki F ke hoko 'a Vava'u Lahi mo hono kekelelé mo hono kakaí ke ne fakafofonga'i k toa e kekelelé mo hono kakaí ke momoi ai hotau fonuá ki langi.

'Eiki Sea, 'i he 'ene peh 'oku 'ikai ke u loto ke mole 'a Vava'u Lahi ki muli p 'i ai ha taimi 'e mole ai hono kakaí, kae ha'u e kakai mulí ia 'o ng ue'i 'a Vava'u mo ha'u e kakai mulí ia 'o nofo Vava'u, nofo fonua 'i Vava'u, kae mole 'a Vava'u ia ki muli 'Eiki Sea. Ko e me'a p ia 'oku ou hoha'a ki aí pea 'oku ou faka'amu p Sea ke 'oua na'a 'i ai ha taimi kuo mole hotau fonua tupu'angá ki he kau mulí kae si'i 'alu hake 'etau f nau ha taimi 'o loto mamahi mai kiate kitautolu 'Eiki Sea, 'i he ngaahi faitu'utu'uni mo e ngaahi faitu'utu'uni te tau fakahoko he 'aho ni Sea. 'Eiki Sea, mole ke mama'o ha'aku tukuaki'i ha taha heni, p te u fakaanga'i e Potung ue ko ení. 'Ikai Sea, ko e anga p eni Sea 'eku fie tokoni atu ki he'etau ng ué mo 'etau ngaahi fai tu'utu'uní, koe'uhí p ko e lelei fakalukufua hotau fonuá mo hotau kakaí, 'a e kakai 'oku tau 'ofa aí. Pea 'oku ou fakam l atu 'Eiki Sea e ma'u faingam lie.

Ko e me'a p taha Sea, kuo u loto p ke fakahoko atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kuo u 'ilo p kuo mei 'osi hoku taimí, ka 'oku ou fakam l atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ho'o fua fatongia lelei mo'oni ko e Sea.

Sea K miti: M l . Fakafeta'i.

'Akosita Lavulavu: 'I he K miti Kakató ko e Sea. Pea ko e fielau p Sea, kuo u tui p Sea 'oku 'i ai ho'o ki'i me'i konga Vava'u Sea. Ko e 'uhingá ko kimautolu ko mei Vava'u Sea, kakai va'inga loto mokomoko.

Sea K miti: Ai hoku konga 'Utui.

'Akosita Lavulavu: Ko ia. Poupou Sea. Pea ko e 'uhinga ia Sea 'oku ou fakam l atu ai ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ho'o loto mokomoko, le'o mokomoko, ifo e anga 'etau fanongo atu ki he anga ho'o tataki 'etau fakatahá Sea, pea 'oku ou fakam l atu ai. Ma'u ha 'ofa lahi atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. M l .

Sea K miti: 'E Tongatapu 4, te ke to e fakamalanga p kuo napangapangam lie?

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko kuo fakahanga mai 'a Tongatapu 4 ki he motu'a ni kei toe p ki'i fehu'i p taha, k taki Sea, laum lie lelei p ... loto mokomoko ko ena kuo ...

M teni Tapueluelu: Fakamolemole pe Sea 'omai mu'a ki'i toenga miniti ko eni ma'aku. 'e 'osi p me'a ko eni. Mahalo ko e tu'o 88 'aki eni e me'a 'a e ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu

Sea K miti: Sai p 'oku ai p 'ene totonu ke ne fai 'ene fehu'i. Fehu'i. Toe 'etau ki'i miniti si'i. 'O ko eni 'oku 'ikai ke fie fehu'i ia.

Lord Fusitu'a: Fehu'i k taki Sea. Ko e peesi 3, ke mou laum lie lelei p mu'a ka mou me'a hifo ki ai. Ko e peesi 3 pea ko e palakalafi fika 10, hang p ko e fehu'i ko 'anenaí, fekau'aki pea mo e ... h h a tatau p fen pasi mo e 'ulu'i Potung ue pea mo e Potung ué. Ko e Lao ko ki he Kau Ng ue Fakapule'angá. Kupu 6, kupu si'i f pea mo e g. Ko e PSC, Komisiona ko ki he kau Ng ue Fakapule'angá. Te ne fakanofu ki he lakanga fakapapau'i, tautea'i mo e ngaahi al me'a fekau'aki mo hono *appoint* ko kau ng ue fakapule'angá

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea fakatonutonu ki he fehu'i ko eni. Ko e h 'ene fekau'aki eni mo e Fika 10. Ko e fakahoko mai p Fika 10 ia 'ene kau ng ué Sea.

Lord Fusitu'a: Sea 'oleva mu'a ke 'osi atu, hang ko ho'o me'a 'anenaí ...(kovi e ongo)... pea toki 'ai mai 'a e fakakikihí.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Ai mai ho'o fehu'i he 10.

Fehikitaki fakakaung ue 'oku 'ikai fenapasi mo e Lao Kau Ng ue Fakapule'anga

Lord Fusitu'a: K taki fakamolemole. Ko e Fika 10, he 'ikai ke u lau fakafu'ituitui e ngaahi hingoa ko eni, 'oku 'ikai ke taau ia mo e Fale ni. Ko e hingoa ko , mata'ilea E, F, I mo e K. Ko e ni'ihí ko eni 'oku hang ki he motu'a ni na'e 'i ai e fehikitaki fakae ... mei he potung ue ko eni ki ha to e potung ue 'oku 'ikai ke fen pasi ia pea mo e Lao ko ki he Kau Ng ue Fakapule'angá pea ko e me'a ko eni 'oku hopo'i ia 'apongipongi 'Eiki Sea, he *Tribunal* 'a e

Sea K miti: Ko e h ? To e 'ai mai ang ke u fanongo lelei ki aí.

'Eiki Tokoni Pal mia: Me'a ia na'a ku 'uhinga ki aí Sea, ke 'omai e me'a kehe ke 'ai he taimi kehe Sea. 'I he 10 kapau 'oku ne 'eke pea 'eke 'i he l pooti 2015

Lord Fusitu'a: Sea. Sea, ko e me'a ...(kovi e ongo)...

'Eiki Tokoni Pal mia: fakatonutonu p ke mahino ko e fakatonutonu. Ko e me'a ko 'oku me'a ki ai e Fakafongá Sea 'oku 'ikai ke fekau'aki ia mo e l pooti 2015.

Sea K miti: 'E Minisit kae 'uma' e 'Eiki N pele, 'oku ai e tokotaha ke lea, 'oku ai e tokotaha ke fanongo.

Lord Fusitu'a: Kuo u kole atu ke me'a hifo fakatatau ki he 'etau tu'utu'uní.

Sea K miti: 'Oku mo fakatou me'a l ua, ka 'oku 'ikai ha taha ia 'e fanongo. Pea 'oku ou kole atu ke tau ki'i lepa h .

Lord Fusitu'a: Kuo u fokotu'u atu ke tau ki'i lepa ka tau toki ... pou pou Sea.

(Na'e m lolo heni 'a e Fale)

<003>

Taimi: 1515-1530

S tini Le'o : Me'a mai e Sea 'o e K miti Kakató. (Penisimani Epenisa Fifita).

Sea K miti Kakato : Tapu mo e 'Eiki Pal mia, pea 'oku ou kole ke u h fanga he ngaahi tala fakatapu kakato 'o e K miti Kakató, kae hoko atu e fakatahá. Hou'eiki, m l ho'omou lau m lie lelei, pea 'oku ou tui p 'oku mou me'a mai pea mo e laum lie fo'ou ke hoko atu 'a 'etau feme'a'akí. Hang kiate au kuo napangapangam lie 'a e, N pele,

Lord Fusitu'a : Sea, k taki, na'e lolotonga fai e fakafehu'i 'a e motu'a ni fekau'aki mo e peesi 3.

Sea K miti Kakato : Ko ia, Hou'eiki k taki, ko e fehu'í pea mo e tokoni 'e 'eke ia ki he toko taha ko pe 'e fiema'u pe 'ikai.

Fehu'ia e fehikitaki fakaloto'i potung ue e

Lord Fusitu'a : 'Ikai ko e tuku ki he Minisit ke ne fai mai ha fakama'ala'ala fekau'aki mo e fehikitaki fakaloto Potung ue ko ia.

Sea K miti Kakato : Ko ho'o kumi fakama'ala'ala?

Lord Fusitu'a : Ko ia, he 'oku fai e hopo he me'a ko ení 'apongipongi. Kapau 'e 'ai mai mu'a 'e he 'Eiki Minisit 'a e tu'unga 'a e fehikitaki ko eni.

'Eiki Minisit Fonua : Sea, na'e me'a atu e Tokoni Pal mia 'oku 'ikai ke kau ia he l pooti e 2015, Sea. Kehe ia mei ai, 'a e me'a ia 'oku ne fehu'í, Sea.

Lord Fusitu'a : Sea, ko e kole ko e tokkoni p ia ki he Minisit . Na'e 'ikai ke kau e me'a 'a e Pal mia ia 'i he UN he ta'u ni he lipooti ko eni, ka na'a tau tipeiti p ai, koe'uhí ko e fatongia e Potung ue.

Veivosa Taka : Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato : Fika 13.

Veivosā Taka : Tapu pea mo e Sea, mo e Fale ‘eiki. ‘Eiki Sea, ko ‘eku ki‘i fakatonutonú. Me‘a mai e Hou‘eiki ‘oku fai e hopo he me‘a ni. Pea kapau ‘oku fai ha hopo, tuku, he ‘oku fai e fakatonutonu faka-Lao, ka tau hoko atu. Ko e fakatonutonú ia, Sea.

Sea K miti Kakato : Te tau ki‘i l loa he feme‘a‘aki pehe ni.

Lord Fusitu‘a : Sea, k taki ko e hopo ko ia ko e hopo faka-*administrative tribunal*, fakaloto Pule‘anga p .

Sea K miti Kakato : ‘Oku ‘ikai ke u fanongo lelei atu.

Lord Fusitu‘a : Ko e hopo faka-*administrative tribunal*, fakaloto Pule‘anga p ia, ‘i he *tribunal* ‘a e Pule‘anga ‘oku ne hanga ‘o sivi pe ‘oku fakahoko fakatatau ki he Lao ‘a e *PSC*. ‘Oku ‘ikai ke fai ha tukuaki‘i, ko e kole p ha fakama‘ala‘ala ke tuku mai pe ko e h e tu‘unga ko ‘a e me‘á, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tui ‘oku fakapotopoto p , ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Pal mia : ‘Oku ou kole atu p mu‘a ke ke fai tu‘utu‘uni p mu‘a. Kuo ‘osi me‘a atu e Hou‘eiki Minisit . Ko e me‘a eni ‘i he 2015, ‘oku tau talanoa ai. Tau nofo ai.

Sea K miti Kakato : Kalake, kumi mai ‘etau leta fuhu, ‘ai mo e mala‘e fuhu ‘i tu‘a h . Uike kaha‘ú. Tau p loti. Me‘a mai.

Tokanga ki he tali Kapineti ke h ta‘evisa mai ki Tonga ni ngaahi fonua m mipa he EU

Lord Nuku : Tapu mo e Sea. M l e ‘omai e faingam lie, Sea. Sea, fie lave‘i p ‘e au ia, ‘e he motu‘a ni ‘a e tafa‘aki ki he visa. ‘A ia hang ko na‘e tali ‘e he Kapineti, ke h ta‘evisa mai ‘a e ngaahi fonua kotoa ‘oku M mipa ‘i he *EU*.

Sea K miti Kakato : Peesi fiha ia? ‘Eiki N pele k taki.

Lord Nuku : Peesi 25, tafa‘aki ki he visa. Pea kuo u lave‘i p , ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai e hoha‘a ‘a e fonua ni, ki he ngaahi fonua ko ‘oku h ta‘evisa mai ki Tonga ni. ‘A ia ko e ngaahi fonua kuo ‘osi tali ‘e he Pule‘angá ke nau h ta‘evisa mai ki heni. ‘A ia ‘oku ou tui p mahalo ‘e lelei ki he tafa‘aki ‘e taha, pea ‘i ai p mahalo ‘a e ‘uhinga ‘oku hoha‘a ki ai e kakaí ‘i he tafa‘aki ‘e taha. Ka koe‘uhí, ‘Eiki Sea, ko ‘ene tu‘u ko ení, ‘oku tali kotoa ‘a e ngaahi ‘ fonua ko ‘oku M mipa ‘i he *EU*, ke nau t ‘uta mai ki he fonua ni ta‘evisa. Pea ko e me‘a ia ‘oku fai ki ai e hoha‘á, Sea. Pea ‘oku ou lave‘i p na‘e toe tali atu mo Siaina, ki he. Ka ko ‘eku lave‘í, Sea, ‘oku ‘i ai e tokanga ‘a e kakai ki he ngaahi fokotu‘utu‘u ko ‘eni, pe ‘oku makatu‘unga p ia, koe‘uhí ko e folau ‘eve‘eva ‘ata‘at .

‘Eiki Pal mia : Sea, ko e ki‘i fakatonutonu atu eni.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu.

Fakamahino Pule'anga 'ikai fai ha hu ta'evisa mai ki Tonga ni

'Eiki Pal mia : K taki p , 'Eiki N pele, ko e feinga atu p na'a nounou. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e h ta'evisa. Ko e h mai mo e visa 'o toki vakai'i pe 'e taa'i ke ke nofo pe 'ikai. Kuo pau ke ke ha'u koe mo ho'o visa. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e h ta'evisa mai ki Tonga ni. 'Oku toki vakai'i ia 'i mala'e pe te ke nofo pe 'ikai. Kapau ko ho'o ha'u ng ue, pe ha'u unga ng ue, 'ikai ke tali ia. Pea kapau 'oku ke ha'u koe 'oku 'i ai e femahino'aki mo e kautaha heni 'oku nau hanga 'o *sponsor* mai e kau folau 'eve'eva, pea 'e tali ia. Ko e 'uhinga 'ete ha'u ta'evisá, ko e ha'u p 'o nofo 'o 'alu noa'ia.

Sea K miti Kakato : Mahalo kuo mahino ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e h ta'evisa mai ki heni. 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'oku hala 'a e fakamatala ko ena ia

Lord Nuku : Ko 'eku 'uhingá, p 'a'aku ia ki ai, 'Eiki Sea, ko e me'a ko 'oku tu'u ko he konga 80. Na'e tali 'e he Kapineti 'i Novema 'o e 2015 'a e aleapau visa 'i he v 'o Tonga mo e 'Iunioni 'a 'Iulope, 'o fakangofua 'i he aleapau ko eni, ke h ta'evisa 'a e tangata'i fonua 'i he ngaahi fonua m mipa 'a 'Iulope ki Tonga ni. Pea 'e toki h ta'evisa 'a e tangata'i fonua 'o Tonga, ki he fonua 'oku nau M mipa 'i he 'Iunioni 'a 'Iulope 'o nofo ai 'i he 'aho 'e 90. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atu ko ki ai, 'a e fo'i h ta'evisa ko eni ko 'o fakatatau ki he me'a na'e tali 'e he Kapinetí. Ka ke tau tokanga he 'oku me'a mai e 'Eiki Palemia, 'o ne me'a 'eia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a peh .

Sea K miti Kakato : Sai p he ko 'e to e fakama'ala'ala mai.

Lord Nuku : He ko e me'a ko 'oku tohi'i ko eni ko 'i he'ene l kooti, 'oku h ta'evisa mai. Ko e 'uhinga ia na'e fai ai 'a e fakahoha'a.

Fakama'ala'ala e Pule'anga he me'a ko e *visa waiver* koe'uhi ko e hala faka-Tonga

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, k taki p Sea, kau ki'i tokoni atu. Fakatapu p ki he Feitu'u na, Sea, pea fakatapu ki he K miti Kakató. Sea, ko e ki'i fakama'ala'ala p e motu'a ni ia ki he tu'unga ko eni ko 'a e h ta'evisa. Te u toe fakama'ala'ala p . 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a peh ia he m mani, 'a e h ta'evisa, mahalo ko e anga p ia 'a e faka-Tonga'i e fo'ilea ko e ko e *visa waiver*, pe ko e *visa on arrival*. 'A ia 'oku hoko ia he ' fonua Pasifiki kotoa, kau ai a Nu'usila, mo 'Asitelelia, ko Pilit nia. 'Oku toki mai, 'oku 'i ai p e ngaahi *condition*, pau ke 'i ai 'enau ngaahi *return tickets*, 'ikai ke 'i ai ha ngaahi hia, faihia 'a e kalasi ko eni. Pea 'oku nau mai ko e 'i mala'é, 'oku toki taa'i ai 'enau visa. 'A ia 'oku 'osi hoko e me'a ia ko iá 'i he Pasifiki, kau ai a Nu'usila, mo 'Asitel lia mo Pilit nia. Ko e ngaahi *visa waiver* ko eni

Sea K miti Kakato : 'Eiki Minisit , k taki k taki ko e fo'i palopalema ia ko e faka-Tongá. Mahino kia au. *Visa Waiver*, pea faka-Tonga'i ia ko e ta'evisa.

'Eiki Minisita Mo'ui : Ko ia, ko e faka-Tonga'i e *visa waiver*, 'o ngaue'aki ia ko e ta'evisa 'o lahi e ma'uhala 'a e fonua. Ko hono fo'i 'ohake p ko eni. Ko e ' fonua ko eni e *European Union*, ko e taimi ko , Sea, pau ke tau kitautolu ki Uelingatoni, pe ko Fisi, 'o feinga'i ke t

ha'atau visa. Kuo 'osi 'omai 'e he ' fonua ko eni 'a e *Europeau Union* 'a 'oku ui ko eni ko e *Schengen Visa*, 'a e faingam lie ke 'a Tonga ni, kau ai pe mo e Pasifiki ai, ke nau 'o a'u ki 'Iulope he fo'i m hina 'e 3. Ko e visa ko eni ko 'oku 'oange 'oange on *arrival*, pe ko e *visa waver* ko e m hina p e 1. 'Osi kau a Fisi mo Ha'amoā, mo Vanuatu he ' me'a ko eni.

Sea, na'e toki lave'i 'e he motu'a ni ia, Sea, 'i he fakataha ko eni 'a e *UN*, na'a ku 'ohovale au, 'oku kau a Ha'amoā, mo Fisi, mo Vanuatu, 'osi 'i ai 'enau fakalea *visa waver* pehe ni 'anautolu mo L sia, mahina e 1. 'Osi lele e Pasifiki ia. 'Oku hoha'a ko eni he ngaahi hoha'a ko eni, Sea, 'oku fakataumu'a p e me'a ko eni ki he faka-takimamatá. 'Oku 'ikai ke ngofua ke mai e fa'ahinga ko eni 'o ma'u ng ue pe te nau ng ue he fonua ni. Ko e m hina e 1 ko iá, ko e fakam lohi'i p e takimamata. Pea kuo 'osi fai e ngaahi me'a ia ko ia he ' fonua Pasifiki. Ka ko 'eku ongo'í, Sea, mahalo ko e liliu ko e ngaahi lea ko faka-Tonga'i, 'o fai ai e ki'i ma'uhala ko eni. Ka 'oku 'ikai p ke 'i ai ha me'a peh ia 'i he m mani, 'a ia ko me'a 'oku nau ng ue'aki, ko e *visa waver*, pe ko e *visa on arrival* 'i he'enau t 'uta mai ki he fonua ni, tatau p mo e ' fonua ko . 'A ko 'oku tau folau ki ai, mo nautolu 'oku folau mai ki heni. Ko ia p e ki'i tokoni atu, Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 . Ko e peesi 24, k taki mou me'a hifo ki he peesi 24 'i he faka-Pilit nia. Fika 80. *In November 2015, the Cabinet approved the visa agreement between Tonga and the European Union. The new visa regime provides for a visa free travel.* Minisit , 'oku 'ikai ke ui eni ko e *visa waiver*, ka ko e *visa free travel for citizens*.

'Eiki Minisita Mo'ui: Sea, mahalo ko e anga p ia 'a hono *translate* holo 'o e me'a, ka ko e *language* eni 'oku ng ue'aki fakam mani lahi ki he ngaahi fealeapau'aki ko eni fekau'aki pea mo e ngaahi *visa on arrival*, pe *visa waiver*. Ka 'oku pau ke t 'enau visa 'anautolu 'i he'enau t 'uta 'i mala'e, pea kapau te nau to e fie fakal loa ai, ko e me'a ia 'anautolu mo e *Immigration* ke fai 'a e fetohi'aki 'a e fo'i *due process* p ia 'oku hoko p ia. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 . Hoko atu.

Lord Nuku : Ko e fakamalanga ko eni 'a e motu'a ni, 'eiki Sea, 'oku makatu'unga p ia he me'a ko 'oku tohi. Ka 'okapau ko 'oku fakatonutonu mai ko e *visa waiver*, pea 'oku 'i ai p mo e visa ia. Visa ngofua p ia, tau peh , hang ko e sitiseni 'Asitelelia, sitiseni Nu'u sila, sitiseni 'Amelika, 'oku nau fakangofua p kinautolu 'o a'u ki he folau mai ko ki Tonga ni, ke toki.. 'A ia 'oku hang ia ko e fakalea ko eni fakap langi. 'Oku tau'at ina p 'enau ha'u 'anautolu ia 'o toki t . 'A ia ko e femahino'aki ia kuo 'osi fai. Ko e me'a ko eni ko 'oku 'ai ke fakamahino'i. Kapau ko e *visa waiver*, 'oku ou tui au he 'ikai ke tokoni ia 'i he takimamata. Ke toki ha'u p e toko taha ko ia ke toki fakapapau'i 'ene visa 'i mala'e vakapuna, p 'e tali pe 'ikai. Kapau ko e 'uhinga ia 'o e *visa waiver*. Ke toki mai pe ki ai 'o mahino he 'ofisa *Immigration*, pe ko e Kasitomu ko 'oku nau malu'i ko 'a e ngaahi vahavaha'afonua. 'UHINGA PEH 'a e anga ia ko 'o e fakahoha'á. Koe'uhí, pea ko e fakahoha'a ko 'o fekau'aki ko pea mo hono faka'at peh a Tonga ni. 'Oku lolotonga palopalema a m mani he 'aho ni, 'i he feh 'aki ko eni ko 'a e kakai, 'ikai ke lotu tatau, 'ikai ke tui tatau, fa'ahinga Pule'anga kehekehe. Manatu'i Sea, ko hotau ki'i fonua ni, ko e ki'i fonua ni, 'oku p seti e 99 mahalo

M teni Tapueluelu : Sea, kole p ki he 'Eiki N pele pe 'e laum lie lelei ka u tokoni ange ki ai.

Sea K miti Kakato : Te ke fiem lie p ke fai atu e tokoní?

Lord Nuku : 'Io, sai p , Sea.

M teni Tapueluelu : Fakam l atu ki he 'Eiki Sea, pea 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea peh ki he Hou'eiki e K miti Kakato. 'Oku ou mahino'i p e me'a 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki N pele, pea 'oku 'i ai foki 'ene poini, 'Eiki Sea. Ko e 'uhingá, ko e hono 'ai ko 'o e ngaahi visa, ke fakapapau'i kakato e toko taha ko 'oku folau. Ka ko e tokoni p , he na'e kau eni 'i he ngaahi 'isiu na'e 'ohake 'i he folau na'e kau atu ki ai e motu'a ni, mo e toko 3 kehe ki Siaina 'i he ta'u ni, 'Eiki Sea. Pea 'oku kau foki 'a Siaina 'i he ngaahi fonua 'oku fakakau, 'a 'oku 'at ko ke nau h mai ki Tonga ni 'i he *visa waiver* , pe ko e h hono fakalea, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Ko ia, ko e fakalea faka-Pilit nia, ko e *visa free travel*.

M teni Tapueluelu : 'Eiki Sea, 'oku kehekehe e ngaahi fonuá hono fakaleá, ka ko e kakano eni ko 'o e founa ng ue ko iá.

Sea K miti Kakato : *Visa Waiver*.

Tokanga ki he \$ faka'ai'ai 'a Siaina ki he takimamata

M teni Tapueluelu : Ko ia. 'Oku fai e femahino'aki 'a Tonga, mo e ngaahi ' fonua ko ke h mai kinautolu 'o toki *confirm* pea *endorse* 'enau visa 'i heni, ki he *condition* 'e 'at ke folau mai ai e ni'ihí ko iá. 'Oku taumu'a taha p , 'Eiki Sea, ki he folau 'eve'evá, pea pau he 'ikai ke ha'u ha taha pea fakafoki. Sai, 'i he keisi ko 'a Siainá, 'oku hanga 'e he fonuá ia 'o foaki e pa'anga e l mano ki he toko taha kotoa p 'e folau mai ki Tonga, ko e ha'u 'o 'eve'eva. 'A ia ko e feinga ia 'a e fonua ke faka'ai'ai 'a e 'eva mai ki Tonga ni, 'i he *scheme* ko eni ko hono faka'at ke ' mai 'o 'eve'eva mai ki heni. Toko taha kotoa p 'e folau mai ki heni, 'oku nau hanga 'enautolu 'o 'ave e pa'anga *incentive* ko eni ki ai. Na'e 'ohake eni ia he konga 'emau fakataha, 'a na'a tau 'i aí, 'Eiki Sea. Pea 'oku nau fai e me'a tatau mahalo ki he ngaahi fonua e Pasifiki. Ko e faka'ai'ai, 'a e Pule'angá ki he kakai ke nau afe mai 'o 'ahia 'a e Pasifiki. Ko e ngaahi *temporary scheme*, ke 'iloa, pea 'iloa 'a e Pasifiki 'oku lelei 'a e mai 'o folau mai ki ai. Pea ko 'ene 'osi p ko pea toki to'o kae ha'u e kau ma'u pa'angá ia. Ka ko e founa ia ko na'a nau fakah mai 'oku nau ng ue'aki, 'Eiki Sea, ke tokoni p . Ko e pa'anga ko 'oku foaki kia kinautolu, nau mai nautolu 'o ng ue'aki heni. Ko e ki'i tokoni p ia ka 'oku mo'oni p e si'i feinga mai ke

Sea K miti Kakato : Mahino p , mahino 'aupito. Hoko atu, 'Eiki N pele. 'Io, fehu'i. Te ke tali p e fehu'i. Fehu'i kia hai?

Fehu'ia visa alepau Tonga mo 'Isileli

Lord Tu'i' fitu : Fehu;'i 'aku ki he 'Eiki Minisit . Tatau p , he me'a tatau p , 'Eiki Sea. M l 'aupito, 'Eiki Sea. Ko 'eku fehu'i p 'a'aku ia ki he 'Eiki Pal mia. Ue kuo toka ia. Fehu'i ki he Tokoni Pal mia. Pe 'oku kei ma'u 'a e visa tatau peh , 'a e folau 'a Tonga ni mo 'Isileli? M l .

Sea K miti Kakato : Hou'eiki, ko e me'a e 'oku ui ko e fehu'í, e. 'I ai e ni'ihí ia 'oku kole mai ia ke fehu'i pea toki fakamatala ia. Ko e fehu'í, .

Taukave'i lelei 'a e visa tu'uta he vaha'a Tonga mo Siaina

S miu Vaipulu : Sea, ke u ki'i fakahoha'a atu mu'a, Sea. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki K miti Kakato. 'Eiki Sea, te u fakamatala p au he a'usia kuo u 'osi a'u ki ai 'i he founa ko eni, ta'evisa. Na'a ku folau 'i he m hina kuo 'osi, mo hoku 'uhiki ki Siaina, pea ma to e h mai kimaua ia 'i *Hong Kong*. Ka ko e fo'i visa foki 'a'ana ia 'oku taha p . 'A ia ko e h mai p maua ki *Hong Kong* kuo 'osi e visa ia. Pea ne ma to e foki ki Siaina he 'aho 19. 'A ia ko e 'aho ia ko na'e 'at ai 'a e fa'ahinga visa ko eni. 'A ia ko maua, ko hoku fohá, na'a ne ng ue'aki 'a e faingam lie ko eni, 'uluaki...

<006>

Taimi: 1530-1540

S miu Vaipulu: ... pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku tokoni lahi, kia kitautolu 'a e visa ko eni. Ko e fakam l ai ki he Pule'angá 'i hono fai 'a e ng ue ko eni Sea. 'E kau lelei p kia kitautolu fakatou kau lelei ki Siaina pea mo Tonga ni. Ko ia p Sea 'a e fakahoha'á m l .

Sea K miti Kakato: M l 'aupito. 'Oku ou tui kuo mahino 'etau me'a ko ia ki he visa he ngaahi fakamatala. 'Eiki N pele.

Lord Nuku: 'Oku ou fakaongoongo atu p ki he Feitu'u na, ka 'oku ke hanga foki 'e koe 'o faka'at 'a e kau tama ko ke nau hoko atu nautolu, kau lepelepa p heni 'o fakaongoongo atu p .

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni atu p ki he Feitu'u na. M l .

Tokanga ke tokoni mai ngaahi fonua muli ki ha visa waiver ma'a Tonga

Lord Nuku: M l . Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e 'uhingá ia, kuo tau faka'at 'a e ngaahi fonua ko eni Sea. Ko 'eku lave'í ko e 'ai ke u fokotu'u atu ki he Pule'angá, p te tau lava 'o h he visa ko ia ki Nu'usila pe ko 'Aositel lia pe ko 'Amelika. Tau atu kitautolu ki 'Iulope, 'ikai ke lava ma'u 'a e totongí ia ke puna ki 'Iulope Sea. Ko e ngaahi feitu'u eni 'oku fiema'u ko 'e he kau Tongá ke fai ki ai 'a e folau. P te tau lava, he 'oku hang kiate au 'oku 'osi tali 'a Fisi ia ke nau visa waver kinautolu ia 'i 'Amelika. Ka ko e 'uhinga peh 'a e fakahoha'á, he kuo tau hanga 'o fakaava 'a e ' matapa ke ha'u, ka 'oku totonu ke to e tokoni mai mo e ' fonuá, ki he anga ko ia 'etau folau atú Sea. Ko e 'ová ia toki tuku taufetuli ia ke fakafoki mai. Ko e founa p ia mo e me'a fakafonua si'i.

Sea K miti Kakato: Te'eki ai p ke to atu .

Lord Nuku: T ki ai toki kumi ha'ane mo'ui 'a'ana, ka ma'u 'o fakafoki mai pea toki fakafoki mai. Ka ko e kole ia ki he Pule'angá, ko e fo'i 3 ko iá, ko e fo'i 3 ia 'oku fie folau ki ai 'a e kau Tonga. 'Amelika, Nu'usila, 'Aositel lia. Ko e me'a ko ia 'e taha ko ko e fo'i konga ia ko 'oku kole ki he Pule'angá ke nau hanga 'o.. Hanga 'e nautolu ia 'o faka'at 'a 'Isipite mo me'a 'oku 'ikai ke tau fie kitautolu ia ki ai he 'oku palopalema ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Ai ke u tali atu mu'a kapau 'e loto p ki ai 'a e N pele. M l Sea.

Sea K miti Kakato: 'Io, m l .

Tali Pule'anga ki ha felotoi mo ha fonua ki he 'ai visa

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, ko e founa ko ení Sea 'e pau ke fai 'a e felotoi. Kuo pau ke loto 'a Tonga ni ke ngofua ke nau h mai, pea 'oku pau ke loto 'a e fonua ko iá ke ngofua ke tau h atu. Ko e taimi ia leva ko 'e toki fai ai ha aleapau, ha fa'ahinga visa peh ni. 'A ia 'oku loto 'a 'Iulope ke tau ange ta'evisa, pea 'oku tau loto ke nau ha'u ta'evisa. Nu'usila, 'Aositel lia, 'Amelika, 'oku te'eki ke loto ki ai e ngaahi fonua ko eni. Neongo 'etau lotó, tau loto kotoa tautolu ki ai ke tau 'alu ta'evisa, ka 'oku te'eki ke loto 'a e fonua 'e 3 ko eni. 'Oku fai ma'u pe 'a e ng ue ki ai Sea, ka 'oku feinga ma'u p na'a lava ma'u ha faingam lie hotau kakaí, ka ko e tu'u ia ko 'a e aleapau peh 'e pau ke felotoi. Ko e tu'u he taimi ní, 'oku te'eki ke loto 'a Nu'usila 'Aositel lia mo 'Amelika ke tau 'alu ta'evisa ki ai.

Sea K miti Kakato: M l . Mahino ia.

Tokanga ki he ivi fakapa'anga Pule'anga ke fakafoki kau nofo 'ova 'i Tonga ni

Lord Nuku: M l Sea. Ko e fo'i kongá ko ia 'e taha ko e 'oku fai atu ki ai 'a e tokangá Sea, ko e ha'u ta'evisa. Ko e visa *waver* ko ia 'oku kau ki heni. Neongo 'oku nau talamai 'oku toki t 'i *mala'e* vakapuna, ka ko e tu'u ko ia he L pootí ko e 'alu tau'at ina, ko e me'a ia ko 'oku tohí. Ko e 'alu tau'at ina. Ko e *free visa you free to the sky*, ko e me'a ia 'oku tau'at ina ke 'alu ki langi, 'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia te ne hanga 'o ta'ofi. Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á Sea, koe'uhi ko hotau ivi ko ia 'o e fonua ni, mo hotau ki'i si'isi'i, kapau 'e t mai ha fu'u vaka meili 'e fiha ki he fonua ni pea nau nofo 'ova he fonua ni, ko 'eku 'uhinga p 'a aku ia 'Eiki Pal mia, p 'oku tau lava fakapa'anga hono fakafoki kinautolú, p te nau mai kinautolu 'o hang ko e me'a 'oku hoko he 'aho ni. Nau mai nautolu 'o ma'u 'a e fanga ki'i ng ue ko eni ko 'oku lava 'e hotau kakai. Ko e me'a p ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a. 'Oku 'i ai p 'a e tafa'aki lelei, pea 'oku 'i ai p mo e tafa'aki 'oku tonu ke tokanga ki ai 'a e Pule'angá pea mo e fonua ni. Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á, 'oku hoha'a ki he tafa'aki ko ia te ne 'omai 'a e palopalema. Koe'uhí ko e si'isi'i ko ia hotau ki'i fonua ni, to e si'isi'i ko ia pea mo e faingam lie he 'oku ke mea'i p 'oku lolotonga hanu 'a e kakaí he taimi ni, hono ma'u 'e he kau Siainá ia 'a e ' faingam lie, tapu mo kinautolu, ka ko hono mo'oní 'oku nau fa'a ng ue mahalo, pea ma'u mo 'enau silini. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á ki he tafa'aki ko 'e fakatu'ut maki ki hotau ki'i fonua ni. Ko 'etau talanoa ko ia he 'aho ní, 'oku tau talanoa ki he ta'u 'e 20 , 30 ka hoko mai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Na'a 'ilo angé kuo a'u atu ko ia ki he ta'u ko iá, kuo te lea faka-Tonga atu kita ia kuo kote faka-Siapani mai ia, pea 'oku fai 'a e tokanga ki ai Sea, ki he ngaahi molumalu ko iá, ke tokanga ange a e Pule'anga ki he ngaahi alea ko ia 'oku faí Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e fa'a fakam l pea 'oku tonu leva ke to e lahi 'a e me'a ia ke fakamalanga ai. Ta ko 'oku sai 'a e malangá mo e me'a. Kapau ko 'enau 'uhingá ia m l , pea 'oku tonu leva ke

to e hoko atu 'a e me'á ki ha fo'i me'a 'e taha. Ka ko e me'a ia 'oku 'oatu ko ke fai 'a e tokangá ki ai Sea. Pea kapau ko e 'uhinga 'enau fakam l maí ko 'enau fakapiko'ia, 'e to e hoko atu 'a e malangá ki ha to e fo'i peesi 'e taha ia. Ka ko e 'uhinga ia 'o e fakahoha'a atu ko ení 'Eiki Sea ..

Lord Tu'i'afitu: Tokoni atu ki he 'Eiki N pele Sea.

Sea K miti Kakato: Te ke fiema'u p 'Eiki N pele 'a e tokoni?

Lord Nuku: Fiema'u p .

Lord Tu'i'afitu: 'Oku ou kau au ia he vave 'aupitó he 'oku laum lie lelei 'a e Sea. Sea ko e ngaahi ta'u ko na'a fa'a lata mai 'a e Konisela 'Ameliká ia 'o t visa 'i Vava'u. 'E f f ke kole ki he Pal miá ke hiki 'a e nofo'anga 'o e kau tipilom tiká ki Vava'u, he 'oku lata ma'up 'a e Konisela ia. Na'a lava ke ha'u ha kau 'Ameliká ia 'o nofo 'i Vava'u. Ko ia p Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia. K taki mei taumu'a 'o tali mai 'a e fehu'i ko eni, 'oku tokanga ki ai 'a e Vahefonua 'Eua.

Fakama'a'ala Pule'anga taumu'a visa tu'uta ki he takimamata & kau 'inivesitoo

'Eiki Pal mia: Sea, tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma' 'a e toenga 'o e hou'eiki. Ko e *issue* ko ení, mahalo ko e tu'o 3 eni hono 'ohake 'i Fale ni, 'a e h ta'evisa mai. Ko e me'á 'oku pehe ni. Tau 'uluaki talanoa ki Nu'usila mo 'Aositel lia mo 'Amelika, he 'ikai p ke tali ia 'e he ngaahi fonua ia ko ení ke tau ange ta'evisa. Kuo 'osi fonu, ko honau palopalemá 'onautolu kuo tau fu'u tokolahi kitautolu 'a Tonga ni 'i hono fakataha'i 'a Nu'usila 'Aositel lia mo 'Amelika. Tokolahi ange 'a e kau Tonga ko ia he fonua 'e 3 ko eni. Pea 'oku fakapotopoto 'a e ' fonua. Kapau 'e faka'at mai ko 'etau 'osi ia ki Nu'usila mo me'a. Fakapotopoto 'aupito. Sai, tuku 'a e me'a ko ia ka tau hiki atu. Kuo 'osi vakai'i 'e he Pule'anga ko ení 'a e founa ko eni. 'Oku 'i ai 'a e kau *tourist operators* 'i Tonga ni tautautefito eni ki Siaina. 'Oku meimei taumu'a 'a e me'a ko ení ki Siaina. He 'ikai ke ha'u noa'ia ha taha ia mei Siaina ki heni. 'Oku pau ke nau 'uluaki fetu'utaki mai nautolu ki he kau me'a ko ia, ngaahi kautaha ko ia 'oku tokanga'i nautolu, pea nau toki ha'u. Ko 'enau t 'uta ko ia 'i mala'é 'oku 'osi nofo atu 'a e kau tama 'i Tonga ní mo 'enau lisi, 'oku 'ikai ke ha'u ai ha taha ia ko e ha'u 'o ng ue ki ha falekoloa p ko e ha'u ha taha ko e kumi ng ue .. 'Ikai, ko e kau ha'u ko ení, ko e kau ha'u folau'eva. Pea ki mu'a ko ia ke nau ha'ú, 'osi maau atu 'enau kau Fakafofonga hení ia mo e lisí 'i mala'e. Ko 'enau pat mai p , tukuatu 'a e kau lisi, tama ko eni maau mo e h tele ke nau 'alu ai. 'Oku 'ikai ke ha'u noa'ia ha taha ia, ke peh ko e toki ha'u 'i mala'e 'o kumikumi holo ha feitu'u ke 'alu ki ai. Sea, mau 'osi vakai'i 'a e me'a ko eni. 'Oku ng ue'aki 'i Ha'amoá, ng ue'aki 'i Fisi mo e ngaahi fonua. 'Oku nau tu'umalie ai. Ko e kau ha'u he taimi ní, ko e kau ha'u p 'o folau'eva pea nau 'alu. Kapau te mou ki Fisi, te mou fakatokanga'i ai 'a e me'a ko eni. Fonu 'a e kau *tour* mei Siaina, fonu 'i Ha'amoá. Ko e kau ha'u ia mo 'enau pa'anga. Ko e kulupu ia 'oku tau t keti ki ai.

Sea K miti Kakato: 'A ia 'oku h 'aki ia 'a e founa ko eni?

'Eiki Pal mia: Founa ko eni 'osi nofo atu 'enau *agent* 'i Tonga ni mo e lisí heni. Ko 'ene tau mai p 'osi nofo atu 'a e Siaina ia h 'i mala'e, sio ki he lisi, ko e toko 10 nau ha'u fakakulupu.

‘Oku ‘ikai ke ha’u ai ha taha hou’eiki, mou k taki. Ko e me’a ko ena ‘oku mau ‘osi hanga ‘o siofi fakapapau’i. ‘Oku ‘ikai ke ha’u ha taha ia sko e ha’u ‘o fokotu’u falekoloa p ko e hau ‘o ng ue ki ha taha. Ko e me’a ko ia ‘oku tau t keti ki aí, ko e kau ha’u ko e kau folau ‘eve’eva, ko e kau tu’um lie ‘osi maau mo e h tele ke nau ‘alu ki ai. Ko ‘enau pat p uta hangatonu ki he h telé ‘o nofo ai, tuku ai ‘a e siliní, foki. Ko e me’a ia ‘oku mau tokanga mautolu ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke ha’u noa’ia ha taha ‘o hang ko e founa fuoloa. ‘A eni ‘oku lolotonga fokotu’utu’uniu ‘i Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha kulupu peh ‘e mai ki heni. M 1 .

Sea K miti Kakato: ‘E hou’eiki ‘osi mahino ia ki he Sea ‘a e feme’a’aki.

Lord Nuku: Sea, ko e fo’i kupu ko ‘oku ‘omai ko ‘e he fakamatala ko ení Sea ‘oku ‘alu ‘o a’u ‘a e kupu ki he meimei 300. ‘A e kupu ko ia ‘oku ‘omai heni. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakamatala heni ki he langa ‘o e h tele fetu’u nima, ko e ‘a’ahi ki he *solar*. Ko e ‘u me’a kotoa ko iá Sea, kapau te tau hanga ‘o fakanounou’i, na’e tonu ke fakanounou mai ‘a e L pooti. Ka ko ‘ene ‘omai ko ia ‘o l loa ‘a e ‘ me’á ia, ‘oku ou sio ko e kongá ko ‘oku ‘asi ai ‘a e n , kole ke tukuange ‘a e t n ‘a Tonga. ‘Oku lahi ‘a e ‘ me’a mahu’inga ia ki he fonua ni ‘Eiki Sea, ko ‘oku ‘asi p pea mo e MA 60..

Sea K miti Kakato: Peesi fiha?

Lord Nuku: 65, 67. Ko e peesí ia ‘oku lahi ‘aupito ia. ‘Oku ‘asi heni pea mo e *Tonga Power* ko e *energy*..

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Pal mia.

Aleapau visa e Pule’anga to e fakataumu’a mo ia ki he kau ‘inivesitoa

‘Eiki Pal mia: Na’a ku lave p ki he kulupu ‘e taha, ko e kau folau ‘eve’eva, pea ‘oku to e ‘i ai mo e kulupu ko e kau *investors* k taki na’e te’eki ai ke u lave ki ai. Ko e ha’u ko ia ‘a e kau *investors* ‘oku mahino p ia, ko ‘enau ha’u ‘anautolu ki Tonga ní, ke talanoa mo e Pule’anga pea mo e *private sector* ke fokotu’u...

<008>

Taimi: 1540-1550

‘Eiki Pal mia: pisinisi. ‘Oku tali e fa’ahinga ia ko ia. Kuo pau ke nau ‘omai ‘e nautolu he ko e me’a ‘oku tau, ‘oku tau, ko e *policy* ‘a e Pule’anga, faka’at e kau *investors* ke nau mai. Pea ko e ha’u ko ‘a e kau kulupu *investors*, mau maheni ai hono talitali kinautolu. Nau mai nautolu ‘o talanoa ‘osi ko ia pea ‘oku maau ‘enau, ko e h e me’a ‘e fai ‘i Tonga ni? ‘Osi ko ia pea nau foki, ‘oku ‘ikai ke nau nofo nautolu ‘i Tonga ni. Mou k taki he na’e ngalo ke u talaatu ‘oku ua ‘a e kulupu. Ko e kulupu ‘e taha ko e kau folau ‘eve’eva mo e kulupu ‘e taha ko e kau *investors*. Pea ‘oku mau feinga’i ke fakapapau’i ‘a e matakali ko eni ‘oku nau t ’uta ‘i Tonga ni, lava p ‘enau me’a, foki. M 1 .

Lord Nuku: Ko ia ‘Eiki Sea ka ‘oku ou ongo’i p ‘o hang ‘oku peh ‘e he kau me’a ‘oku ou ... ka ko e ‘uhinga e tokanga ko e tokanga ki he ng ue lahi na’e fai ‘e he ‘Eiki Pal mia. Ko e me’a p

eni ia ko 'oku ngali fehulungaki ai Sea ko 'eku tu'u 'a'aku 'o fakamatala atu 'ene ng ue ko na'e fai, ka na'e tonu foki ke ne hanga 'e ia 'o fakama'ala'ala lelei mai 'a e ' me'a. Ka 'oku ou tui 'oku 'aonga p hono 'oatu.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: He koe'uh he 'oku ne me'a mai p 'oku 'i ai p e ' me'a 'oku ta'omia. Ka 'oku lahi e ' me'a ia Sea ke fai ki ai 'a e fakahoha'a ko 'i he l pooti ko eni. Pea lahi mo hono ngaahi me'a ko 'e hoko atu ki ai. Pea kapau ko e t kunga ia ke tau fakanounou heni ka tau toki hoko atu ki ha to e feitu'u 'e taha.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Pea 'oku sai p ia.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Fu'u tokolahi e kau fokotu'u Sea. Ong'o'i 'oku ou faingata'a'ia, ko u fie malanga p au ka kuo lahi e fokotu'u pea 'oku ou, 'oku 'i ai p e ki'i faka'apa'apa.

P loti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungaue ki Muli & Fefakatau'aki 2015

Sea K miti Kakato: Fakafeta'i. Kalake, tau p loti. Hou'eiki, moutolu 'oku mou laum lie lelei ke tali e Fakamatala Fakata'u 2015, Potung ue ki Muli mo e Fefakatau'aki, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 17.

Sea K miti Kakato: M l , moutolu 'oku 'ikai ke mou laum lie lelei ke tali e l pooti ko eni k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki m l 'aupito. Tau hoko atu ki he'etau 'asenita, Fika 7.1.2, Potung ue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 2014/2015, tuku atu ki he 'Eiki Minisit , fai mai e fakama'ala'ala, m l .

Potung ue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 2014/2015

'Eiki Minisit Fonua: M l Sea. Sea ko e ng ue eni kuo lava lelei he 2014 mo e 2015.

Sea K miti Kakato: Fakafeta'i.

‘Eiki Minisit Fonua: Ko e faikehekehe lahi p he ongo l pooti ko eni Sea ko e lahi ange e me’a na’e lava he 2015 ‘o fakakakato ‘ me’a fakakelekele, ‘ikai ke ‘i ai ha makatu’unga ia Sea peh na’e to e ‘omai he Pule’anga ha s niti p ko e toe fakatokolahi e kakai. Ko hono to e siofi p e founga ng ue, fakam ’opo’opo pea toe lelei ange ‘o ma’u ai e ola ‘oku toe sai ange Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

‘Eiki Minisit Fonua: Ko e me’a fakakelekele Sea ‘oku fai p e ng ue ki ai pea ‘oku kamata ‘a e ki’i polokalama he leti , ko u lave’i p ‘oku tokoni lahi ki he kakai ‘o e fonua pea na’e houa p ‘e taha pea ko e uike kuo ‘osi ko u kole ke ‘alu ‘o houa ‘e ua, ‘a e tali fehu’i ‘a e ‘ofisi fekau’aki mo e totonu ‘a e kakai kae tautefito ki he kakai Tonga ko eni ko ‘oku nau si’i nofo muli ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo ‘enau mon ko pea ‘oku mole mon ko e ta’e’ilo ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisit Fonua: ‘A e founga ng ue. Pea ‘oku lele lelei ‘aupito e polokalama ko ia Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

‘Eiki Minisit Fonua: Ko e me’a ko eni ko ki he sioloki, ‘one’one ‘oku tau mai e vaka lahi he m hina ni pea ‘e malava leva ke ta’ofi he ‘ikai toe fai ha tata ‘one’one ‘i he’etau mat fanga, kae ‘omai p mei tahi, pea ‘e fakama’ama’a p Sea pea ko e feitu’u ko ‘oku fai mei ai ‘a e tata ‘oku ‘osi fai hono fekumi ‘e fe’unga ‘etau fie ma’u ‘one’one he ta’u 40 hono hoko, ‘e fe’unga p ia mei he feitu’u ko eni ko ‘e taha ko eni ‘oku ‘omai mei ai ‘a e me’a. Sea ko e me’a ko eni ko ki he vaka fakanatula ‘i tahi ‘oku, ‘e ai e kamata ‘a e vili ‘a e ‘ kautaha, nau kamata vili, nau sio ang pea ‘oku, na ‘oku lava ke fakakom siale. Pea kapau ‘e a’u ‘a e tu’unga ko ia ‘e vave ni p , konga ki mui ‘o e ta’u ni mo e konga ki mu’a ‘o e ta’u kaha’u ‘oku ou tui p ‘e ‘i ai e mon ai ki he fonua Sea. Ko e to’o lalahi p Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisit Fonua: ‘A e faifatongia ‘a e ‘ofisi ni pea ‘oku mahalo ‘oku tuku p Sea ke u ngata h kapau ‘oku ‘i ai ha ‘ fehu’i te u lava lelei p ‘o tali atu Sea.

Sea K miti Kakato: M l ‘aupito. ‘Eiki Minisit ‘e fiefia lahi ‘aupito hoku k inga ‘e ho’o ‘omai e vaka ko eni ke tata mai ai e ‘one’one he te nau fiefia lahi ‘aupito ke hao e ‘one’one e mat tahi. Kou tokanga’i kuo fiem lie e Hou’eiki ia, ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha ia ‘e ‘i ai ha’ane me’a. Tongatapu 4 ...

M teni Tapueluelu: ‘E Sea ‘oku ou fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae peh ki he Hou’eiki ‘o e K miti Kakato. Kou fakam l p au ia ki he ‘Eiki Sea ki he ‘Eiki Minisit ko eni ‘i he faifatongia poto, he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tohi koloa ia ‘a e fonua ni na’e tuku ki langi ka ko e kelekele ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

M teni Tapueluelu: Fonua ni ko e me'a ia na'e tuku ki langi pea 'oku ou fakafeta'i ki he 'Otua 'i he ma'u ha 'Eiki Minisit ke ne hanga 'o takitaki lelei 'a e Potung ue ko eni.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Fehu'ia taimi tau mai vaka tata 'one'one & taimi mahino ai 'a e fekumi makakoloa

M teni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'oku mau toe tokanga ki ai he t pile ko eni 'Eiki Sea ko 'emau sio p ki he pa'anga he ko e me'a foki ia 'oku mau kole 'e mautilu ko e pa'anga. Pea ko e t naki pa'anga lelei na'e fai 'e he Potung ue ko eni 'o fakatatau ia ki he me'a 'oku h 'aki he peesi 17, ngaahi ma'u'anga pa'anga ki he ta'u 2014, fe'unga eni 'Eiki Sea mo e pa'anga 'e 18,05960.52, fakatatau ia ki he t pile 'oku h 'i he peesi 17 'Eiki Sea. Pea ko e me'a na'a ku fie 'eke kuo 'osi tali mai ia 'e he 'Eiki N pele, ko 'eku fiema'u p 'e au ha ki'i fakaikiiki nounou p 'Eiki Sea hang ko ia ko e 'one'one. 'Oku h heni ko e fakatau e 'one'one na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 13,3299.95. Ka ko kuo me'a mai nau kamata ke u 'eke 'Eiki Sea pe 'e 'i ai ha, ha'atau to e ma'u'anga kekeke kuo 'osi me'a mai 'e he 'Eiki Minisit , 'a e ma'u'anga 'one'one kuo me'a mai 'oku 'i ai e vaka, ka ko 'eku fehu'i p 'e tau mai e vaka ko eni 'af 'Eiki Sea? 'Oku 'i ai p 'a e fanga ki'i mat tahi 'oku toutou l pooti mai ki he motu'a ni 'oku lahi hono kaiha'asi, kau ai 'a e mat tahi ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. Kaiha'asi 'i he po'uli, pea ko e kole p p ko e vaka ko eni 'oku 'amanaki ke tau mai 'af ke tali tu'o taha mai p 'Eiki Sea. Pea ko e me'a hono hoko ko e pa'anga ko 'oku ma'u ko mei he totongi ki he kumi makakoloa 'i kilisitahi, \$85,9130.40, ko e p seti ia 'e 48 'o e kotoa e pa'anga 'oku ma'u ko eni he Potung ue ko eni 'Eiki Sea pea ko e ongoongo lelei ia kuo me'a mai he 'Eiki Minisit kapau 'e hoko 'o faifai 'Eiki Sea 'o tu'u ai ha kautaha makehe mei he kumi mo e savea he ta'u ki he ta'u ki he ta'u. 'A ia ko e me'a p 'oku ou kole au 'Eiki Sea ha ki'i fakaikiiki p , ngali tau mai e vaka 'a f pea ngali mahino 'e fokotu'u ha kautaha peh , 'e mahino 'a e makakoloa 'a f Sea? Ko e kole p .

Sea K miti Kakato: M 1 .

M teni Tapueluelu: Ki he 'Eiki Minisit pea fakam l . Mahalo ko e fehu'i p ia te u fai 'Eiki Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit 'oku 'i ai e kole fakama'ala'ala 'eni.

Tali Pule'anga ki he vaka tata 'one'one mo e ma'u'anga pa'anga lahi e potung ue

'Eiki Minisit Fonua: Sea ko e vaka 'oku tau mai he m hina ni, 'ikai ke u ma'u lelei e fehu'i hono ua mei he Fakafofonga 4.

M teni Tapueluelu: Fehu'i hono ua p 'e 'Eiki Sea pe 'e ngalingali mahino 'a e makakoloa 'af , 'e ngali fokotu'u ke mahino he 'oku kei lele p foki he savea mo e me'a he taimi ni ka 'oku 'asi ko e ma'u'anga pa'anga lahi taha mahalo ia he Potung ue ko eni.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

M teni Tapueluelu: Ke ki'i fakafuofua p 'Eiki Sea, m 1 .

Eiki Minisit Fonua: Sea ko e ‘ kautaha ko eni kuo nau a’u ki he tu’unga ‘oku nau ‘osi fiem lie nautolu ‘i he maka fakanatula ko eni ko ‘i he konga tahi ko eni ko ‘o Tonga ni.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Toki kamata vili ki he makakoloa he ta’u ni & ta’u kaha’u

‘Eiki Minisit Fonua: Pea kapau, tau peh ‘oku ‘i ai ha *scale* Sea, 1-10, fakat t ki he kola ke *gold, copper, sink* ‘ me’a peh Sea, ‘oku nofo p he me’a ko ‘oku ma’u ‘i Tonga ni ia ‘i he 7-10. ‘A ia ‘oku ...

Sea K miti Kakato: T atu.

‘Eiki Minisit Fonua: Sai ‘aupito Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisit Fonua: Ka ko e ‘uhinga atu ko e toenga ‘o e ta’u ni mo e konga lahi ki he ta’u kaha’u ko e toki taimi ia te nau kamata vili ai ke nau sio ang pea te nau tupu mo ma’u ai ha silini ‘a e fonua pea ko e fo’i fakamole ‘ata’at p ‘i hono to’o hake. ‘A ia ‘e toki mahino ai Sea ka ko e tu’u ko he taimi ni ia ko e fakamole ko ‘a e ‘ kautaha ia, tau peh p tautolu Sea ‘e ‘ikai ke fakapotopoto ia ke nau holomui he taimi ni. Kuo fu’u t tu’a e fakamole ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisit Fonua: He me’a ko ia, ‘a ia ‘oku ngalingali sai he anga ‘etau sio ki he kaha’u Sea. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

M teni Tapueluelu: Sea ‘oku ou fakam l ki he ‘Eiki Minisit ‘i he tali ‘oku ‘omai. Na’e makatu’unga p e fehu’i ‘i he lele atu e motu’a ni ‘o kau ‘i he faka’ali’ali ngoue na’e fakahoko. Pea na’e kau ai ‘a e palepale ‘i he sioloki na’e faka’ali’ali ai ‘a e ngaahi maka ‘oku pipiki ai e koula, ‘asi p , mo e ngaahi fakamatata lelei ke fekau’aki mo e savea ko ‘oku fai. Pea ‘oku toka ai ‘a e ‘amanaki pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakam l lahi ki he ng ue ‘oku fai he ‘Eiki Minisit . M l ‘aupito ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Ko e fokotu’u ke tau p loti.

Lord Nuku: Ki’i fehu’i p Sea.

<009>

Taimi: 1550–1600

Sea K miti Kakato: Tokanga e ‘Eiki N pele ki he maka koloa ‘i Funga Fonua.

Tokanga ki he tuai fakahoko vili makakoloa koe masiva e fonua

Lord Nuku: Sea ko e ki'i fehu'i p ia ki he Minisit koe'uhí ko e 'amanaki'anga e fonua ni, 'oku 'amanaki ki he ngaahi makakoloa pea mo e hang ko 'etau vili lolo, 'a ia ko e me'a p ia na'e tokanga ki ai e Fika 4. Ka ko e fehu'i p ki ai ke fai mu'a mo fai ha ng ue ki he ' me'a ko ení 'oku 'i ai e 'amanaki 'a e kakaí. Ko e talu eni e loló mei 'anef . Ka ko e fehu'i p koe'uhi ke fai mo fakahoko e ngaué, tau fo'i, fo'i e kakai e fonuá he masiva Sea. Pea ko e kole ki ai ko eni kuo ne me'a mai ta 'oku lahi e ' me'á kae fai mo fakahoko ha ng ue 'uhí ke faingam lie fonuá 'o fakatatau p . Ko e ngaahi laó ko eni kuo kakato p ia heni hang ko e ngaahi taumu'a ng ue. Ka koe'uhi p ko e h e 'uhinga 'oku kei tuai aí he ko e ngaahi savea ko ia kuo 'osi 'omai ki, 'a eni ko kiate kinautolú, 'oku tu'u 'io ko e me'a kotoa p 'oku 'i ai. P 'oku fu'u mamafa 'etau totongí ke nau mai 'o ngaué p ko e h , hang ko 'ene me'a.

Eiki Minisit Fonua & Savea: Sea ka u ki'i tokoni atu p ki he N pele.

Lord Nuku: Ka ko e kole p ia ki aí ke fai mo fai mu'a ha ng ue. M 1 'Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: Sai, m 1 .

Tuai e ng ue ki he vili makakoloa ko e hoha'a ki he 'ataakai 'i lalofonua

Eiki Minisit Fonua & Savea: Sea 'oku kehe foki 'a 'uta ni. Te sio tonu p pea te palau pea te t leva. Ko tahi Sea 'oku kehe, ko e mahalo ko Tonga ni p he Pasifikí 'oku 'osi 'i ai 'enau lao kuo 'osi paasi he Fale Alea fekau'aki mo e kumi ko eni e maka fakanatula ko ení. Ko e meimei ko e faka'avalisi e Pasifikí 'oku nau *anti deep sea mining*. Ka ko e me'a ko 'oku tu'u ai 'a Tonga ia, 'e fakapotopoto p 'a Tonga ia pea 'e *go ahead* p 'a Tonga ia 'a e me'a ko 'oku loto ki ai 'a e Tonga. Ka ko e me'a lahi Sea 'oku fai ai ko 'a e ki'i me'a ko 'a e N pele neongo 'oku ki'i tuai, ka 'e hoko. Ko e ' takai ko 'i lalo fonua Sea, 'oku 'i ai e hoha'a lahi ki ai. Ka ko 'uhinga ia 'oku 'ikai ai ke fu'u vave peh , ka 'oku hange hang te tau sio ki he ta'u kaha'ú te tau to e ofi ange Sea ki ai. Ka u fakamolemole atu ki he N pele he tuai 'a e ng ue. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki N pele Fika 3 Tongatapu.

Lord Tu'ivakan : Sea 'oku mahu'inga 'aupito e me'a na'e 'ohake 'e Fika 4 koe'uhi kapau 'oku me'a atu 'o mamata ki he maká. He ko u tui ko e, na'e 'osi 'omai 'a e l pooti kuo ma'u 'a e makakoloá ia ka ko e toe eni ke nau vakai'i 'a e *quantity* p 'oku lahi fe'unga ke fai ha ng ue ki ai ke nau hanga 'o *mine*. Ka koe'uhi kapau 'oku me'a atu e Fakafofonga 4 ia 'o mamata 'oku me'a, na 'oku 'osi kamata hono to'o e me'á ia ki 'olunga kae 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu. Tau toki 'ilo p ka kuo maha e kilisitahí ia. He ko u tui, ko e taha ia foki e ngaahi me'a 'oku mahu'inga foki ki he Pasifikí he taimi ni ke takitaha vakai'i hono, 'a e *boundary*. Pea mahalo 'oku mea'i p 'e he 'Eiki Minisit 'a e ngaahi feinga ke *compromise* e ngaahi me'a ko ení. Ka ko u tui p kuo h hono fuoloa hono vakai'i ko eni p 'oku lahi fe'unga e me'á ke ng ue'i 'o *mine* e ngaahi me'a, 'a e koloa ko ení. Ka 'oku hang p ko e me'a 'a e 'Eiki Minisit 'oku lahi 'aupito. Kuo 'osi ma'u e ngaahi koloa kehekehe, maka koloa mahu'inga 'aupito ka ko e toe p eni ke vakai'i p 'oku lahi fe'unga ke fai ha ng ue ki ai ke nau, ka ko e me'a p tahá ke tau tokanga p he'etau *EIA* na'a 'ohovale ange me'a 'etau kelí pea tau ngoto kitautolu. Kaekehe, mo'oni 'aupito e me'a na'e me'a ki ai e Fika 4 'oku 'osi me'a ki he ngaahi me'a ko ení ka 'oku tonu p ke tau to e vakai'i na kuo, he ko e kautaha foki

‘e 2 ‘oku ng ue ki aí. Ko e *Nautilus* pea mo e *Gordy* pea ko e ‘uhinga p na ‘oku lolotonga, p ‘oku nau ‘osi kamata nautolu ka ‘oku ‘ikai ke, tau si’i nofo p tautolu ‘o ‘ikai ke tau ‘ilo’i. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Sai, Kalake. Tau p loti. Moutolu ‘oku mou laum lie lelei ke tali e Fakamatala Fakata’u 2014 Potung ue Fonua mo e Koloa Fakaenatula, k taki ‘o hiki ho nima.

P loti’i ‘o tali Fakamatala Fakata’u 2014 Potung ue Fonua & Koloa Fakaenatula

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai mo e Tute, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki N pele Tu’i’afitu, ‘Eiki N pele Tu’ivakan . Sea ‘oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki, toko uofulu (20)

Fakamatala fakata’u Potung ue Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga ta’u 2012-2015

Sea K miti Kakato: M 1 . M 1 Hou’eiki. Tau hoko atu ki he 7.1.3 ki he Ngaahi fakamatala fakata’u Potung ue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga ki he ngaahi ta’u 2012-2013, 2013-2014 mo e 2014-2015. K taki ‘a taumu’a ‘o fakama’ala’ala mai.

’Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule’anga: M 1 ‘aupito Sea. Tapu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki ho Falé. Ko e fakamatala fakata’u ko eni Sea ko e fakam ‘opo’opo mai ia e ng ue ki he ta’u 2012/13. ‘A ia ‘oku lele foki e ta’u fakapa’anga mei Siulai ki Sune. Hoko ki ai pea mo e 13/14 pea hoko ki ai pea mo e 14/15. Pea ko e ola ia ‘a e ng ue he piliote ko ia, fo’i ta’u ‘e 3 ko ia. ‘A ia ‘oku ‘omai fakak toa p ki he Fale ni ke mou me’a ki ai. Pea ko e ‘uhinga ko e ‘api’api ‘a e taimi Sea ko u fokotu’u atu ke tau fakapaasi mu’a. m 1 .

P loti’i tali Fakamatala fakata’u Potung ue Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga ta’u 2012-2015

Sea K miti Kakato: M 1 . Fokotu’u mai ke fakapaasi. ‘E Kalake, tau p loti. Moutolu ‘oku mou laum lie lelei ke tali e l pooti fakata’u 2012/2013 Potung ue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H mai mo e Tute, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’i’afitu. Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu m fitu (17)

Sea K miti Kakato: Moutolu ‘oku ‘ikai ke loto ki aí, k taki ‘o hiki nima.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakah loto ki ai Sea.

P loti’i tali Potung ue Ngaahi Kautaha Pangik Pule Fakafonua Tonga ngata ki he Sune 30, 2015

Sea K miti Kakato: M l . Tau hoko atu ki he 7.1.3 Potung ue ki he Ngaahi Kautaha Pangik Pule Fakafonua ‘a Tonga ki he ta’u ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2015. M l . P loti. Moutolu ‘oku mou laum lie lelei ke tali e l pooti ‘a e Pangik Pule Fakafonua ‘o Tonga ki he ta’u ngata ki he 30 ‘o Sune 2015, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’i’afitu. Sea ‘oku loto ki ai e toko hongofulu m fitu (17).

Sea K miti Kakato: Moutolu ‘oku ‘ikai ke fiem lie ki ai, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki ‘oku ou fakam l atu he lava lelei e fatongia e K miti Kakato. Ko ‘etau l pooti eni ‘e 4 pea ‘oku ou mahalo p ‘oku mou mea’i p ‘oku mou loto tatau p mo au. Ko e taha eni e fakataha’anga ma’olunga mo’oni. Hang ko e lau ko ‘a e motu’a mei Foa, *high quality*. Tau liliu ‘o **Fale Alea**.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, fakam l ‘aupito ki he ng ue lahi e ‘aho ni. M l ‘oku lava lelei e ngaahi ng ue lahi. Ka tau toki hoko atu ki he taimi 10 ‘a hengihengi. Ke tau kelesi.

Kelesi

(*Ne fakahoko ai p ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu’ivakan ‘a e kelesi tuku ‘a e Fale ki he ‘aho ni.*)

<001>

Fakam opo’opo Ngaahi Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho Pulelulu, 5 ‘o Okatopa 2016

10:00 am

Fale Alea ‘o Tonga

1. Lotu

2. Ui ‘o e Fale Alea

3. Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

Me a a e Fakafofonga Ha apai 13 o kole ha tokoni ma a Fotua i Ha apai 13 koe uhi ko e osi eni a e m hina e 4 mo e maha enau vai. Na e osi fai pe a e fengaue aki mo e Pule anga pea ko e fakatangi ki he misini ke ne liliu a e vai na a faingamalie ke fakafolau ki Ha apai ke tokoni i a e kakai ko eni. Me a mai a e Eiki Tokoni Pal mia ko eni e fakafolau atu a e pamu sola ke tokoni ki he fiema u vivili ko eni.

Me a a e Fakafofonga Kakai o e Ongoniuua o tokanga ki he palopalema o e folau vakapuna ki he Ongoniuua. Me’a a e Eiki Tokoni Pal mia o fakah mai a e tu unga oku i ai a e talanoa a e Minisit Pa anga mo e kautaha vaka ki ha founa ki hono tokoni i a e kautaha ke fakaa u a e vakapuna ki he Ongoniuua.

Me a a e Eiki Minisit Polisi o fakahoko mai a e tu unga oku i ai a e ng ue ki he popula hola, a ia kuo ne a u atu ki Ha amoa.

Me a a e Fakafofonga Nopele Eua o kole ha tokanga a e Fale Alea ki he tohi tangi na e fakah mai aneuhu fekau aki mo e ako.

Me a a e Eiki Pal mia na e osi hoko p a e me a pehe ni [p pula hola] o hola a e ongo m tu a Siaina he ta u kuo osi pea na e ikai ha fu u tokanga kiai. Kae kapau na e fai ha ng ue ki ai he aho ko ia na e ikai ke mei hoko a e palopalema ko eni i Vava u. Fokotu u ke fokotu u ha K miti ke vakai i a e Potungaue Polisi pe ko e h a e makatu unga o e me a ko eni. Me a a e Eiki Sea oku i ai pe a e ngaahi kupu o e Pule anga ke alea i e he Kapineti ke tuku ki ai a e me a ni.

K MITI KAKATO (10:38am):

7.1 NGA AHI FAKAMATALA FAKATA U:

7.1.1 Potungaue ki Muli mo e Fefakatau aki 2015

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Vava u ki he puipuitu a mo e mahu inga o e ngaahi polis fakatu apule anga a e fonua.

Me a a e Minisit Polisi na e iai a e me a a e Eiki N pele na a oku totonu ke to o a e fatongia o e potung ue ko eni mei he Eiki Pal mia ka ko e tukufakaholo pe ia. Fokotu u ke p loti a e l pooti.

Me a a e Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi a e Pule anga o fakamamafa a e tefito i fakakaukau a e fil sefa Siamane. Me a ai pe ki he fil sefa a e samaletane lelei pea oku talamai p e he fil sefa Siamane ko e tau e foki p ki he fakafo ituitui.

Me a a e Fakafofonga N pele Eua o tokanga ki he kau a Tonga he me a a *West Papua* mo Initon sia.

FALE ALEA (2pm):

Me a a e Eiki Sea ki he Sea K miti Pa anga pe e to e fai ha fakama ala ala ki he L pooti K miti Tu uma u ki he Pa anga pe e tuku ai pe ki he K miti Kakato. Me a a e Sea K miti Pa anga ko e me a eni oku kau ai a e tu utu uni ki he pa anga tokoni ki he ngaahi v henga pea na a lava ke feme a aki ai pe i Fale Alea he oku i ai a e fiema u a e ngaahi v henga. Me a a e Eiki Sea ke faka asenita mai ia ki mu a auhu [L pooti Fika 4/2016 mo e Fika 5/2016 a e K miti Tu uma u ki he Pa anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa anga a e Pule anga].

Me a a e Eiki Pal mia o fakahoko mai ki he Eiki Sea ke fai ha tokanga ki he me afaka eiki a e Fale Alea, ko e tokotaha Fale Alea m l l pea ko e Sea o e Komisoni a e Ng ue Fakapule anga. Me a a e Eiki Sea ke tuku atu p ia ki taumu a he ko e tokotaha ng ue fakapule anga.

K MITI KAKATO (2:03pm):

7.1 NGA AHI FAKAMATALA FAKATA U:

7.1.1 Potung ue ki Muli mo e Fefakatau aki 2015

Hoko atu a e feme a aki. P loti o tali 17/0.

7.1.2 Potung ue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 2014 & 2015

Me a a e Minisit Fonua o fakama ala ala a e l pooti.

Me a a e Fakafofonga Tongatapu 4 ki he t naki pa anga lelei a e Potung ue oku h he peesi 17. Fiema u p ha ki i fakaikiiki mai ki he one one pea mo e vaka ke tokoni ki hono le ohí pe e a u mai af , pea pe e ngalingali mahino af e iai ha maka koloa. Tali mei he Minisit e tau mai e vaka he m hiná ni pea ko e maka koloa kuo osi i he tu unga fakafiem lie pea e toki kamata vili he ta u kaha u.

P LOTI O TALI 20/0.

7.1.3 Potung ue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi a e Pule anga ki he Ngaahi ta u 2012/2013, 2013/2014 & 2014/2015

Me a a e Eiki Minisit ki he Ngaahi Pisinisi a e Pule anga o fakama ala ala. P loti o tali 17/0.

7.1.4 Pangike Pule Fakafonua o Tonga ki he ta u ngata ki he 30 Sune 2015.

P loti o tali 17/0.

(FALE ALEA 3:55PM)

TOLOI A E FALE ALEA KI HE TU APULELULU 6 OKATOPA 2016.

